

Darrers resultats i troballa dels nivells d'hàbitat més antics del jaciment ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà)

Enriqueta Pons,^{*} David Asensio,^{**} Rafel Jornet^{***} i Jordi Morer^{****}

Introducció

El complex arqueològic de Mas Castellar està ubicat en una zona interfluvial en la distància més curta entre dues conques –la de la Muga amb l'afluent Àlguema a nord i la del Fluvià a sud. Es troba quasi equidistant entre els dos enclavaments colonials grecs –d'Emporion i de Rhode– establerts dins la primera meitat del s. VI el primer, i de mitjans del segle V el segon (fig. 1a). El territori està format per unes esplanades retallades pels cantons est i oest, escalonades entre elles i elevades en relació amb l'entorn; l'esplanada de dalt forma un esperó molt escarpat en tot el front nord i es declina suaument pel sud-est al llarg dels 17 km fins arribar a la costa, formant un paisatge peculiar que molt aviat va establir els seus límits de propietat. En dues d'aquestes esplanades hi ha l'assentament –Camp de Dalt i

Camp de Baix– flanquejades pel sud per llurs fossats, actualment fossilitzats (fig. 1b).

Història de les descobertes

L'assentament ibèric de Mas Castellar de Pontós ocupa dos dels replans contigus i escalonats anomenats Camp de Dalt, de 2,5 ha de superfície, i Camp de Baix, d'1,5 ha. Les restes arqueològiques efectuades al Camp de Dalt des de l'any 1991 fins ara (amb algunes pauses els anys 1999 i 2005-2008) han documentat un jaciment que es va iniciar al s. VII aC i va perdurar fins a principis del s. II aC. Fins l'any 2004 es van documentar dues agrupacions de sitges, el rebliment de les quals assegura aquest ventall cronològic sense interrupcions (Pons [et al.] 1998; Gonzalo [et al.] 1999; Bousso, Gago, Pons 2002) (fig. 2). Llavors, pel que

^{*} MAC-Girona.

^{**} UAB/UB/ Món Iber ROCS, SL.

^{***} UB/ Món Iber ROCS, SL.

^{****} Món Iber ROCS, SL.

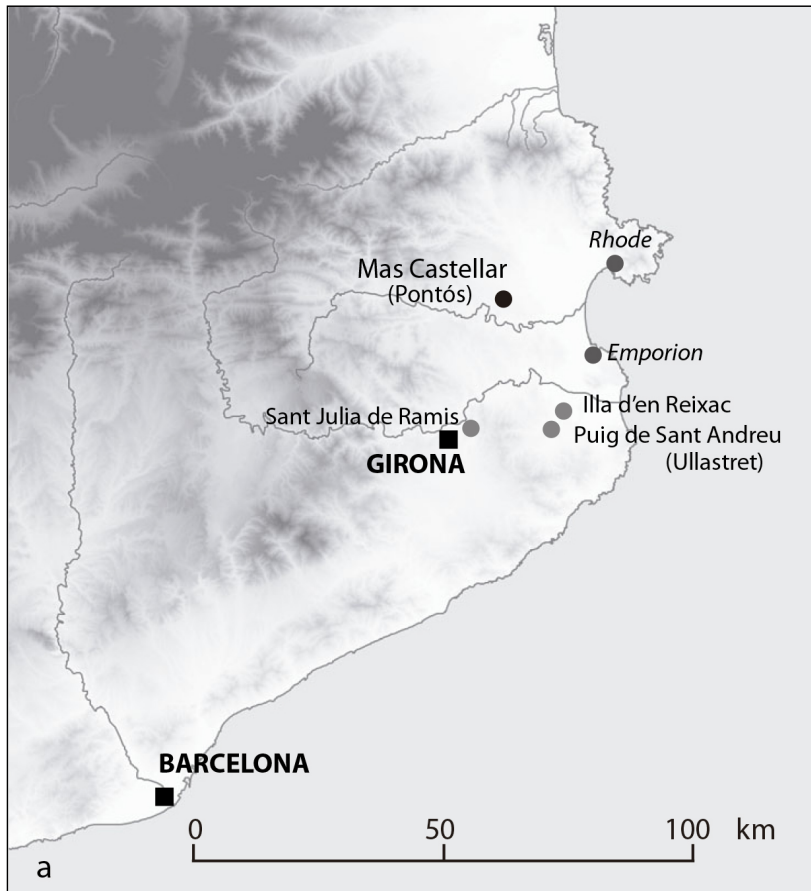

Figura 1.

A: Situació del jaciment en el seu context altempordanès i d'altres assentaments citats en el text

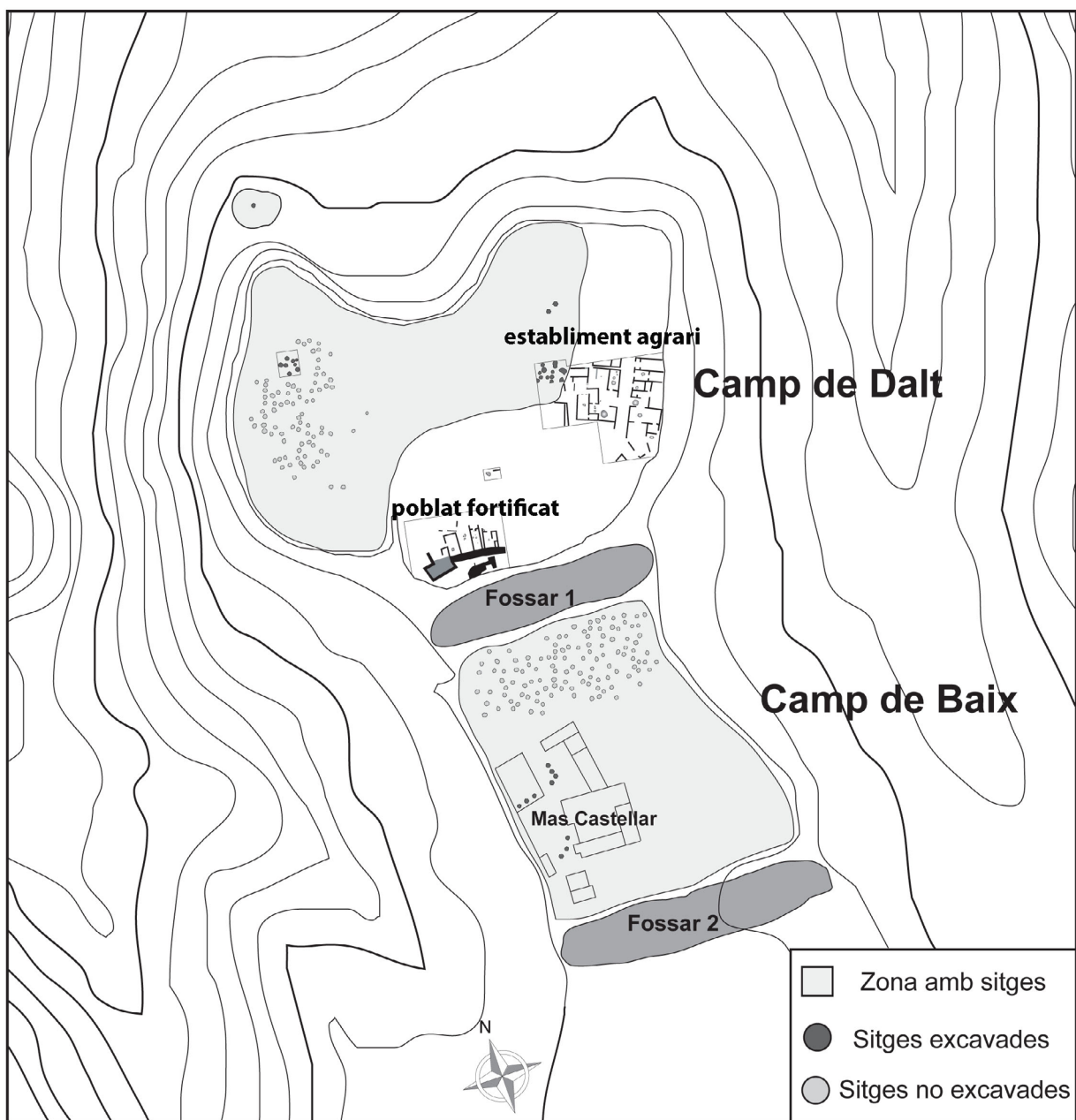
B: Vista aèria de l'assentament i el seu entorn immediat amb la distribució espacial de l'hàbitat, de l'agrupació de sitges i dels fossats (FO1-FO2) que separen els replans

Foto: Jordi S. Carreras

fa a l'habitació, aquesta ocupació presentava algunes llargues pauses. Ara disposem de tres assentaments urbans, parcialment excavats, de naturalesa, planificació i època diferents. Les estructures urbanes d'aquests assentaments corresponen, de més modern a més antic, a un establiment obert, de cases de camp o masos de grans dimensions de forta influència hel·lenística (s. III-II aC) (Fuertes [et al.] 2002, 97-163; Asensio, Pons, Fuertes 2007; Pons [et al.]

2010); d'un *poblat fortificat* de petites dimensions del tipus comú en el nord-est català (s. v-IV aC) (Fuertes [et al.] 2002, 59-93; Pons, Asensio, Fuertes 2016) i els darrers anys (2010-2016) s'ha posat al descobert a sota de la torre de defensa del poblat un edifici senyorial de construcció i mides arquitectòniques modulars d'influència colonial (s. v aC) (Asensio, Pons 2015a, 2015b; Pons [et al.] 2016a; Asensio [et al.] [en premsa]) (fig. 3 i 4). En un sondeig efectuat els anys 2014-

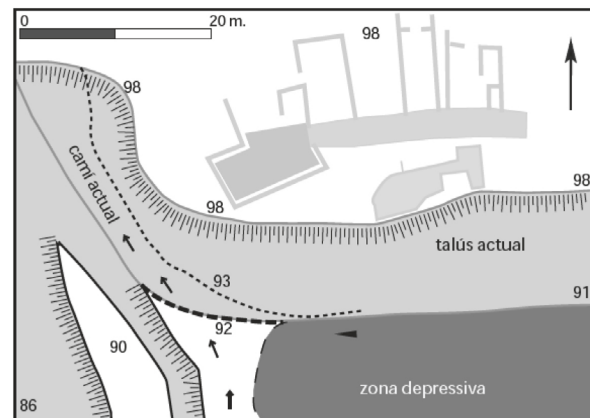
Dib.: C. Gonzalo

Figura 2. Pla del jaciment amb les troballes arqueològiques i situació de l'establiment agrari a nord-est del Camp de Dalt i de l'opidum al sud-oest i les agrupacions de sitges

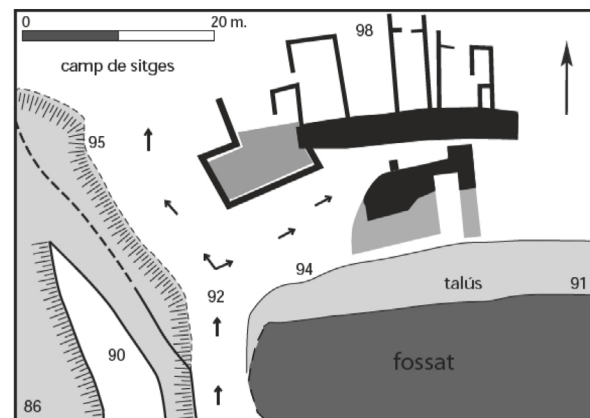
2015 en el sector 3 de la casa senyorial (de 4,32 m nord-sud per 4,30 m est-oest i un espai hàbil de 18,58 m² d'extensió) i d'uns 3 m de fondària, es van documentar tres ocupacions més, anteriors a les ja conegudes, que se situen entre el 550 i el 450 aC¹ (Pons [et al.] 2016a: 24-25, fig. 7; 2016b: 115-117) (vegeu *infra*) (fig. 5).

Abans de l'any 2009 es coneixien només dos d'aquests assentaments, l'establiment agrari i el poblat fortificat, dels quals es van excavar de forma sistemàtica uns 2.000 m² del primer i uns 1.200 m² del segon, a part d'un nombre important de les sitges localitzades en zona extra urbana (zones Z4 i Z20, de 80 m² i 170 m², respectivament). A aquesta agrupació de sitges situades en el replà de dalt podem afegir les sitges excavades d'antic en el replà de baix (Martín 1979). La característica important que cal tenir en compte d'aquestes agrupacions de sitges és que se n'ha estimat l'existència d'un parell de milers, que van funcionar repartides dins uns 450 anys sense interrupció (Gonzalo [et al.] 1999; Bouso [et al.] 2000) (fig. 2). Això i les tres estructures urbanes, a part de les diferències, tenen en comú estar encarats al comerç de l'excendent de cereals i l'emmagatzematge en sitges subterrànies, fet que es reflecteix insistentment en la presència de ceràmiques d'importació i objectes de luxe i de prestigi. Tots aquests elements van marcar el caràcter de totes les estructures urbanes, que es van mantenir gràcies a un comerç internacional establert en la Mediterrània occidental i a la introducció del nostre territori en les rutes internacionals (Asensio [et al.] 2015b; Pons, Asensio, Fuertes 2016; Asensio [et al.] [en premsa]).

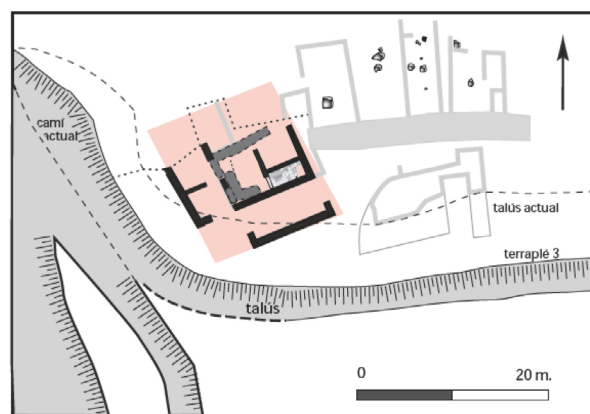
A partir de l'any 2009 es va elaborar un projecte de Pla director encarregat per la Diputació de Girona i l'any 2014 es va organitzar a Catalunya un nou pla de recerca quadriennal. El nostre projecte es va anomenar: "La interrelació econòmica, social i cultural entre el territori empordanès i la zona emporitana: el

a

b

c

Dib.: E. Pons

Figura 3. Procés esquemàtic de l'evolució de la formació del talús, des del nivell actual (a), passant per l'emplaçament de l'oppidum (b), i per la ubicació de la construcció de l'edifici singular (c)

1. Aquesta darrera troballa podria explicar a mitjà termini les causes de l'ocupació sedentària i el pas de l'hàbitat de la cabana a la casa urbana a l'Empordà.

imatges: equip MCPontós

Figura 4. A: Vista presa des del sud-est del farciment intern de la part inferior de la torre de l'oppidum. Un sondeig posa al descobert el nou edifici senyorial d'estil grec (any 2011); B: Vista presa des de l'est del nou edifici ES516 amb els primers sectors

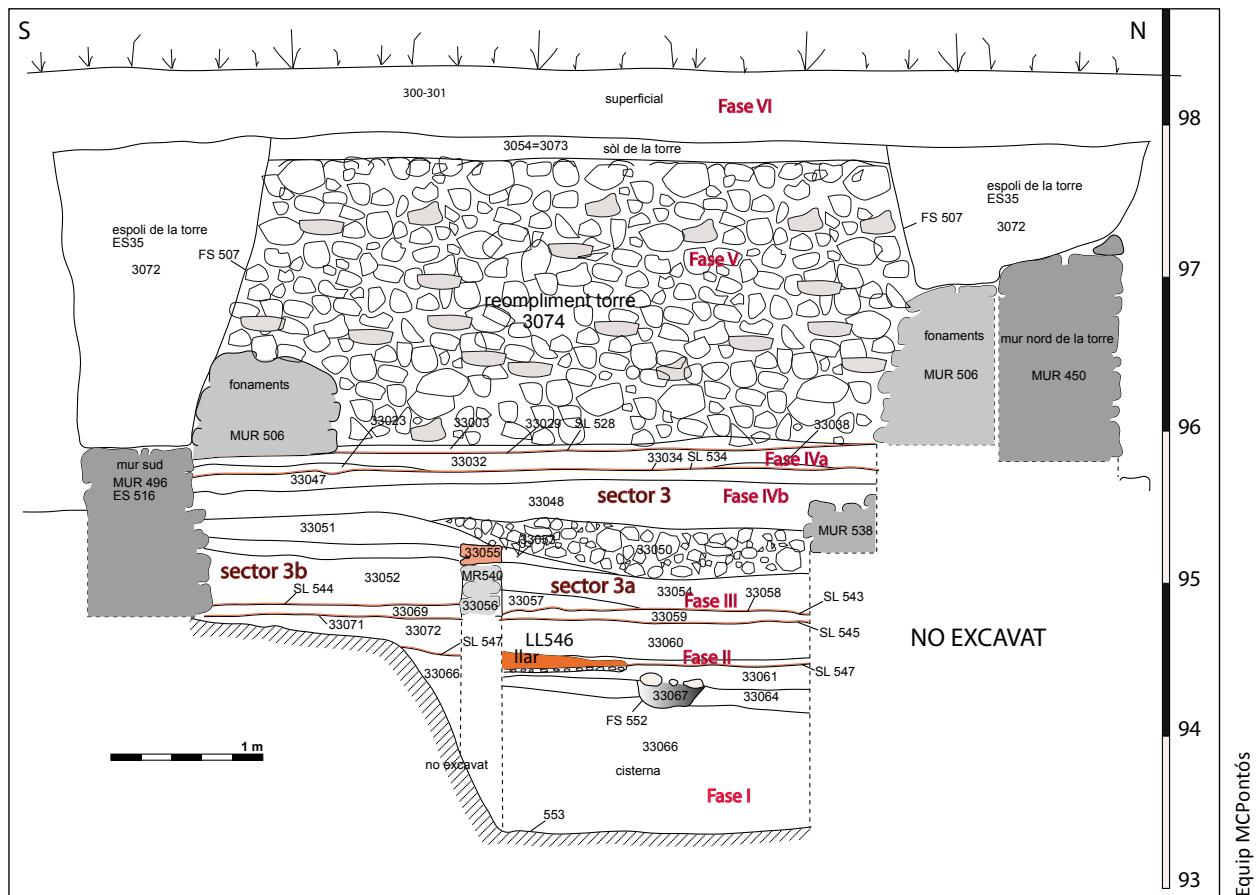

Figura 5. Estratigrafia completa N-S del sondeig de la zona 33-S3 (ES516), i de la torre del poblat situada sobre els nivells de l'edifici senyorial (ES35), des de la superfície fins al subsol, on es marquen les sis fases d'ocupació que es van desenvolupar en aquest sondeig (des del 350 fins al 550 aC)

complex arqueològic ibèric de Mas Castellar-Pontós (Alt Empordà)". En aquesta primera fase del projecte quadriennal es va programar bàsicament l'excavació de la torre de defensa del poblat fortificat (zona 33 en el registre) i tota l'àrea extramurs de la fortificació situada a l'angle sud-oest del Camp de Dalt (d'uns 210 m² d'extensió i d'entre 40 cm i 1 m de potència) (zona 32 en el registre).² El mateix Pla de recerca englobava el compromís de continuar la consolidació de l'establiment agrari, treball iniciat en el pla director de l'any 2009.

En aquest article volem parlar primerament del nou edifici senyorial ES516 i de les ocupacions antigues documentades en un sondeig estratigràfic situat en un dels sectors de la zona 33-S3, tasques realitzades bàsicament en les darreres campanyes 2010-2016. Acabarem breument en la presentació del poblat fortificat i de l'establiment agrari especialitzat, ambdós assentaments ja coneguts, però la perpetuïtat de la recerca en el jaciment, l'estudi i la revisió contínua de materials, les discussions sobre la seva presència i funcionalitat, i la mateixa

2. Quan ens referim a les zones de registre volem dir les nomenclatures emprades durant l'excavació, les sigles de les quals s'utilitzen en la planimetria i en els inventaris. Els resultats i detalls d'aquests anys 2010-2016 s'han presentat en els informes de cada any, en les memòries, 2010-2012 i 2013, i publicats en les Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines XI (2012), XII (2014) i XIII (2016).

trobada del nou edifici senyorial, d'influència grega, sota el poblat fortificat ha donat peu a probables modificacions en la interpretació sobre el rol econòmic i social dins el territori empordanès i la filiació social dels seus ocupants.

■ Les ocupacions més antigues

A fi de poder conèixer les bases fonamentals de la construcció de l'edifici senyorial (vegeu més avall) es va procedir a realitzar un sondeig en l'àmbit 3 de l'edifici, el més gran del bloc nord (un espai hàbil aproximat de 4,32 m nord-sud × 4,30 est-oest = 18,58 m²); també era necessari precisar el moment de la construcció de l'edifici, a la vegada que podria obtenir-se una estratigrafia en profunditat fins arribar al substrat i comprovar si hi havia altres fases d'ocupació més antigues (Pons [et al.] 2016b: 115-117, fig. 8) (fig. 5 i 6).

Ja és sabut que hi havia ocupacions més antigues en el jaciment, mal conegudes, ja que la documentació disponible ha estat escassa: un grapat de sitges disperses, però amb un material ric, tan orgànic com inorgànic, de restes culinàries i d'escombraries domèstiques, així com també de runes de construcció; ens faltaven nivells estratigràfics que ens donessin pistes més sòlides com ara fogars *in situ*, sòls d'ocupació o restes estructurals o de murs. Pel tipus de material ceràmic a mà i ceràmiques d'importació la cronologia anava des de mitjans del s. VII aC. Era necessari tenir més elements, per poder comparar amb altres assentaments del territori documentats en la fase de transició i d'inicis de l'edat del ferro, com ara els dos nivells d'ocupació de la fase II a Sant Martí d'Empúries, amb importacions fenícies, etrusques, jònies i finalment focees, d'abans de

la fundació focea d'Emporion (Castanyer [et al.] 1999: 103-215; Santos 2002) o de la fase inicial d'ocupació de l'Illa d'en Reixac a Ullastret (Pons 1984: 97-106; Martin 1988; Pons 2014: 92-93), entre d'altres.

El sondeig es va originar a partir del nivell de la fase IVb d'ocupació³ de l'estratigrafia, des del superficial, nivells post poblat fortificat, estructures del poblat i nivells superiors dels sectors 1, 2 i 3 del bloc central de l'edifici, que es van incendiar.

A continuació es van poder documentar quatre nivells de rebliments i d'anivellaments dins de la mateixa caixa arquitectònica del sector 3, els quals van definir algunes interfases. Malgrat l'opacitat de la cara nord del sondeig, es va documentar un muret fet de blocs i còdols, de mides mitjanes i petites (MR538), associat a un nivell de destrucció que s'estenia i anivellava el sector. Tot plegat, de difícil comprensió, tenint en compte els desperfectes que podria haver provocat la construcció dels fonaments de la torre del poblat fortificat. Del conjunt de totes les unitats estratigràfiques que s'han identificat des de les primeres troballes de l'edifici fins aquests nivells de l'edifici, d'una potència d'entre 65 i 85 cm, s'han pogut determinar dues fases importants en la construcció de l'edifici senyorial: els paraments murals de la part inferior són d'una construcció més irregular, on els blocs estan menys retocats i sense rastres de revestiment, i els sòls estan poc cuidats sense rastres de cap fogar ni cap altre agençament. En aquesta fase inferior de l'edifici (fase IVa d'ocupació) destaquem la quasi inexistència de material ceràmic a mà i de ceràmiques àtiques de figures vermelles, en contrast amb els materials corresponents als nivells de la part superior de l'edifici.⁴ En aquestes

3. Les fases d'ocupació mencionades en aquest apartat corresponen a aquesta estratigrafia de l'angle SO del Camp de Dalt, on s'ubica el poblat fortificat, representada en la figura 5, i on s'han identificat sis fases. De dalt a baix són: la fase VI superficial (actual); la fase V correspon a la vida del poblat fortificat (construcció, ocupació i destrucció); i la fase IV correspon a la vida de l'edifici senyorial: la fase IVb correspon bàsicament als nivells d'ocupació superiors (última fase de l'edifici) i la fase IVa a nivells inferiors i fonaments de l'edifici. La resta de les fases (III, II, I) es documenten en aquest apartat.
4. En realitat, en aquests tres sectors del bloc central de l'edifici s'ha trobat molt poc material arqueològic, inclòs en els nivells superiors; no podem dir el mateix del que s'ha trobat en altres sectors com ara en els sectors 4 i 5, que ha estat abundant, fet que ens serveix de referent per poder establir comparacions.

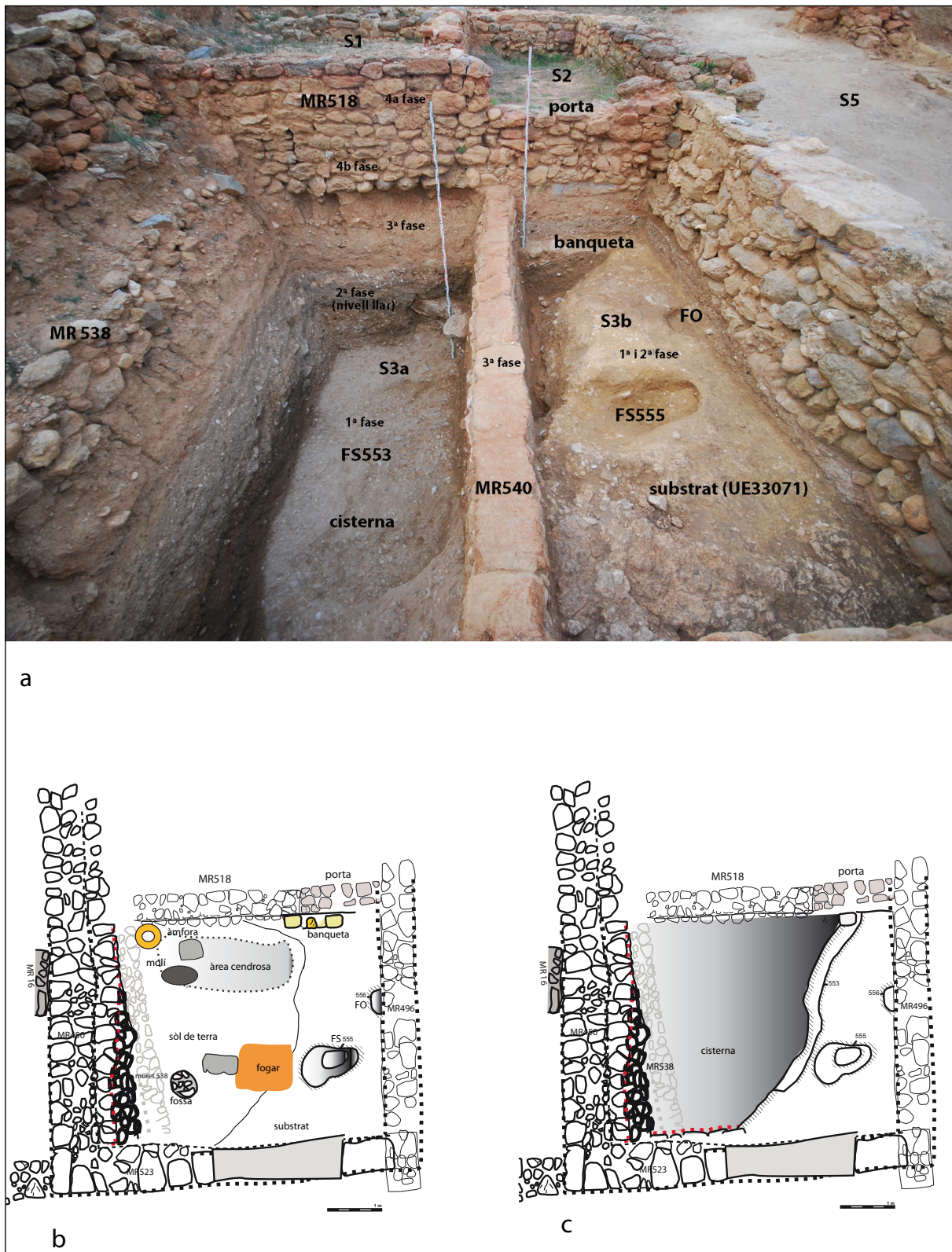

Figura 6. A: Vista presa des de l'oest del sondeig efectuat en el sector 3 de l'edifici ES516, totalment excavat; **B:** Pla esquemàtic del segon nivell d'ocupació, començant per baix, trobat en el sondeig Z33-S3 documentat sota el mur de tovots, amb un fogar construït d'argila (525-500 aC); **C:** Pla esquemàtic de la primera fase d'ocupació documentada en el sondeig Z33-S3 amb la fossa excavada en el subsol (probable cisterna) (550-525 aC)

dues fases de construcció de l'edifici, els nivells inferiors són probablement fundacionals i amb successives reformes i només es mantenen intactes els murs, dels quals la part nord del sector 3 encara s'ha de descobrir, ja que a una altura de més de dos metres de sediment es troben les restes del poblat fortificat.

A partir de l'aixecament d'un parell d'unitats que estaven a la base del mur mestre (MR518, que divideix el sector 3 dels sectors 1 i 2 del bloc central de l'edifici), es comencen a veure diferències importants en la construcció i el tipus de material; destaca la presència d'un mur (MR540) fet d'un sòcol de quatre filades de còdols i d'una superestructura de dos llits de tovots rectangulars (de mides $30 \times 49 \times 9$ cm), disposats en una sola filada. Aquest mur, de 25-30 cm d'amplada, disposat d'est a oest, va dividir el sondeig en dos subsectors –el 3a nord, de 8,6 m², i el 3b sud, de 7,31 m². Aquest mur, de construcció totalment diferent a la de l'edifici senyorial, passa per l'extrem est per sota del mur mestre de l'edifici (MR518), mentre que per l'extrem oest sembla que es recolzi en el mur perimètric,⁵ però pensem que aquesta irregularitat respon a les construccions dels nivells superiors. En el sector nord (S3a) es van documentar dos nivells d'ocupació relacionats amb aquest mur de tovots (MR540), i en el sector sud (S3b), un sol nivell, conjuntament amb un material semblant en tots els casos, caracteritzat per l'escassetat de fragments de ceràmica i fauna, i amb la presència d'algun metall de bronze. Destaca la clara absència de ceràmiques àtiques, en contraposició a l'augment de la ceràmica a mà i alguns fragments a torn de ceràmica gris monocroma, àmfora ibèrica, ibèrica pintada, etc., que situen l'ocupació a la primera meitat del s. v aC. Pensem que el mur mencionat marca una fase anterior i diferent en les tècniques arquitectòniques de les fases

de l'edifici, malgrat que sabem poca cosa més d'aquesta ocupació (fase III d'ocupació), encara que sembla versemblant que formés part d'alguna construcció sòlida i que fos utilitzat per una planificació bàsica a la construcció superior (fig. 6a). L'orientació del mur d'est a oest és quasi exacta a la de l'edifici senyorial, i això fa pensar en una certa planificació preconcebuda, de pla hipodàmic –mur paral·lel i ortogonal a l'edifici senyorial–, i això porta a certa confusió a pensar sobre una influència forana.

La continuació de l'excavació a la part nord del sector 3 va documentar una unitat de reblliment d'una potència d'entre 20 i 25 cm, sobre la qual reposava el muret MR540, unitat sota la qual va posar al descobert un sòl d'ocupació fet de terra poc piconada i amb moltes inclusions de carbons i cendres (SL547), juntament amb una llar de foc, de forma ovalada, construïda amb una sola de còdols i coberta per una capa d'argila (LL546). Aquesta llar es va trobar tallada pel sud a causa del testimoni deixat per la conservació del muret MR540, i a uns 20-25 cm de fondària de la base del mur, fet que marca una altra ocupació deslligada d'aquesta construcció. Vora la llar es va poder documentar una pedra seient o de treball i una fosseta reblerta de pedres, i a una distància entre 2 i 3 m cap a nord-oest del sector un molí de vaivé sencer de basalt, així com les restes d'una àmfora ibèrica. Malgrat que no vam poder identificar cap límit de la cabana amb seguretat, és molt probable que aquesta llar estigués recolzada en part pel subsol, més tard retallat per alguna altra circumstància aliena, subsol que ja aflorava pel sector sud del sondeig. Evidentment, ens trobem amb un altre nivell d'ocupació (fase II), aquesta vegada sense cap espai construït i amb poc material arqueològic, però suficient per adscriure aquesta fase a finals del s. VI aC

5. Aquest mur occidental que limita per aquest cantó amb el bloc nord de l'edifici ES516 està molt malmès i força deformat per la construcció de la torre de defensa, que aprofita les parets de l'edifici ES516 com a fonament; i no queda clar si el mur de l'edifici, agreujat per la construcció i reforç de la torre, va ser construït abans o després de la construcció del mur de tovots (MR540). El material i els sols relacionats amb el mur de tovots marquen una clara diferència amb el dels nivells superiors.

i principis del v aC. Molt probablement ens trobem davant un fons de cabana retallat o no en el subsol, amb una llar construïda situada en una posició lateral (fig. 6b).

Finalment sota el sòl de la llar es va documentar un potent nivell de rebliment que amortitzava un retall de grans dimensions fet en el subsol i de quasi un metre de fondària, que ocupava gran part del sector nord i una petita part del sector sud. Aquesta cubeta (FS553), una probable cisterna, estava reblerta per un sediment molt terrós, argilós i flonjo, amb blocs i força inclusions de carbons; contenia nombroses quantitats de ceràmica a mà (amb fragments amb formes i decoracions, fins i tot alguna resta amb engalba i amb decoració d'acanalats propis del grup empordanès) (Pons 2006), conjuntament amb un ric material d'importació a torn com ceràmiques grises monocromes de producció occidental grega i alguns fragments d'àmfores etrusques i gregues, que situa el rebliment cap a mitjans del s. VI, probablement poc després de la fundació d'Empúries. També destaquen les restes de fauna, restes culinàries, així com les restes de rebutjos metàl·lics. Aquest conjunt pertany a una altra fase d'ocupació (fase I) el material del qual està en procés d'estudi (fig. 6a i 6c).

Estudi sobre l'estratigrafia

El nivell d'ocupació més antic del sondeig efectuat en el sector 3 de l'edifici 516, el de la cubeta cisterna, correspondria a un nucli de població emergent de la plana empordanesa que es consolida definitivament cap al s. VI aC. Representa la primera ocupació residencial permanent detectada a la zona del Camp de Dalt, dins del període ibèric antic, un període fins fa poc només documentat a través del rebliment d'algunes sitges (SJ100, SJ150, SJ135 i SJ107). El material que conté la cisterna comporta un percentatge important de material d'importació (38% de fragments i 30% d'individus) de diferents procedències –etrusc, fènic, grec oriental–, que cronològicament ens situa molt poc després de la fundació d'Emporion. Estem davant d'una evidència rellevant sobre

els orígens de l'estabilitat del poblament empordanès, just quan comencen a aparèixer les primeres agrupacions de cases sòlides envoltades de sitges per a la conservació dels excedents cerealístics (Pons 2014).

Tot i això, aquesta no és la primera ocupació del Mas Castellar, que seria encara més antiga, anterior a la fundació focea d'Emporion. Això és el que mostren dues sitges (SJ16, SJ155) que en els nivells d'amortització presenten exclusivament ceràmica feta a mà, del grup empordanès dels inicis de l'edat del ferro (segle VII aC) (Pons 1984; Asensio [et al.] 2014). És l'època de la consolidació definitiva de la població en el territori empordanès, la de la formació dels dos assentaments d'Ullastret (Illa d'en Reixac i Puig de Sant Andreu), de la fase II de Sant Martí d'Empúries, de Mas Castellar de Pontós, de Mas Gusó-Bellcaire, dels probables assentaments de Roses, Peralada, Porqueres o Sant Julià de Ramis i de molts altres que no van tenir continuïtat en el seu moment (Camallera, Mas Xirgu de Girona, el Camp Gran de Bàscara, Punta des Mut de Begur, etc.).

Les estructures urbanes documentades

A. Un edifici singular d'influència colonial: l'estructura ES516

L'excavació de la torre de defensa, realitzada entre els anys 2010-2011, va posar al descobert una nova estructura urbana (ES516 del registre) (Pons [et al.] 2012) que correspon a un edifici senyorial, de dimensions relativament grans i amb diversos compartiments, una estructura urbana d'un model arquitectònic desconegut a la zona i que tot apunta d'influència forana o colonial, tenint en compte l'època i la seva aproximació a la colònia focea d'Empúries. No descobert del tot encara (es desconeix la part nord, on se situa el límit de l'excavació i la zona on es preveu que hauria d'haver-hi una de les entrades principals), consta de moment de tres blocs arquitectònics que sumen uns 225 m²

de superfície,⁶ de mòduls arquitectònics ortogonals, mides equilibrades i compartimentat (Pons [et al.] 2016a; 2016b) (fig. 4a i 7a).

Les causes de l'excavació de la torre de defensa del poblat fortificat van ser degudes especialment per la manca dels paraments externs, de les cares oest, sud i est, només conservats en l'angle nord-oest.⁷ Sota la torre rectangular i dins els seus límits es va localitzar un dels blocs arquitectònics (bloc central) (anys 2012-2013), i l'ampliació de l'excavació extramurs per la part sud i oest de la torre (zona 32 del registre), els anys 2014-2016, va posar al descobert dos blocs annexos al nucli central: un al sud amb una sola estança (S5) i un altre a l'oest compartimentat en dos sectors (S4a al sud i S4b al nord). Aquest edifici va ser derruït per un incendi molt intens que va generar uns potents estrats de runa de parets de tovots caigudes i bigues del sostre cremades (Echenique [inèdit]), així com nombroses restes culinàries càrnies (Colominas [inèdit]) i fragments ceràmics, entre els quals dominen les àtiques de figures vermelles, algunes amb inscripció ibèrica, considerades de les més antigues documentades (Ferrer, Asensio, Pons 2016).

L'aixecament d'aquest estrat potent de runes, a vegades superior als 80 cm en la part sud i sud-est i d'uns 30-40 cm a l'oest, va posar al descobert dos blocs arquitectònics més, aquests unicel·lulars, d'aquest edifici singular –al sud va destapar el bloc anomenat sector 5 i a l'oest el bloc occidental, o sector 4. El conjunt (no acabat d'excavar) presenta de moment un edifici complex (ES516 del registre), de construcció regulada i sòlida, de mides arquitectòniques

modulars, de planta rectangular amb tres blocs ben diferenciats (Pons [et al.] 2016a; Asensio [et al.] [en premsa]) (fig. 7b).⁸

El bloc nord, que sembla el cos central de l'edifici (i sobre el qual es va aixecar la torre del poblat fortificat), amida uns 10,40 m × 6,80 m, uns 75 m² de superfície, i consta de tres estances internes (S1, S2 i S3): els sectors 1 i 2 a l'est estan separats per un mur divisor de 45 cm d'amplada i construït de pedres fins al sostre, i el sector 3 a l'oest, aquest separat de la resta per un mur mestre, de 55 cm d'amplada i construït per un sòcol de blocs regulars i superestructura de tovots. Aquest mur mestre presenta una obertura al sud (PO520) que comunica l'estança S3 amb l'estança S2; els murs perimetrals d'aquest bloc, documentats per tres cantons, amiden entre 68 i 70 cm d'amplada i estan construïts amb grans blocs de sorrenca lligats en fang, disposats de pla en doble filera i escairats per les cares interna i externa (d'uns 65 cm d'amplada). Estaven formats per un sòcol de pedres ben escairades, d'una alçària de 90 cm, i d'una elevació de tovots, que devien suportar un sostre de bigues de pi roig, retallades amb secció quadrada, i d'una trama de fusta coberta d'argamassa d'argila i palla. Els acabats d'aquests paraments, així com els dels murs interns, estaven revestits per capes d'una argamassa d'argila i pintats de vermell a la part baixa o del sòcol, en alguns casos ben visible, i de blanc a les parts altes.⁹ En cap de les tres estances s'ha documentat una llar de foc, fet que va fer sospitar que aquest edifici havia de tenir més compartiments (Asensio [et al.] 2014). També hem de pensar que, un

6. Darrerament és l'estructura que ha estat excavada darrerament (2012-2016). Correspon a la zona 33-S3 del registre arqueològic, i ja és objecte d'algunes publicacions i treballs en premsa (Asensio, Pons, 2015a; 2015b; Jornades XII i XIII de les comarques gironines 2014 i 2016; Pons [et al.] 2016, Asensio [et al.] [en premsa]).

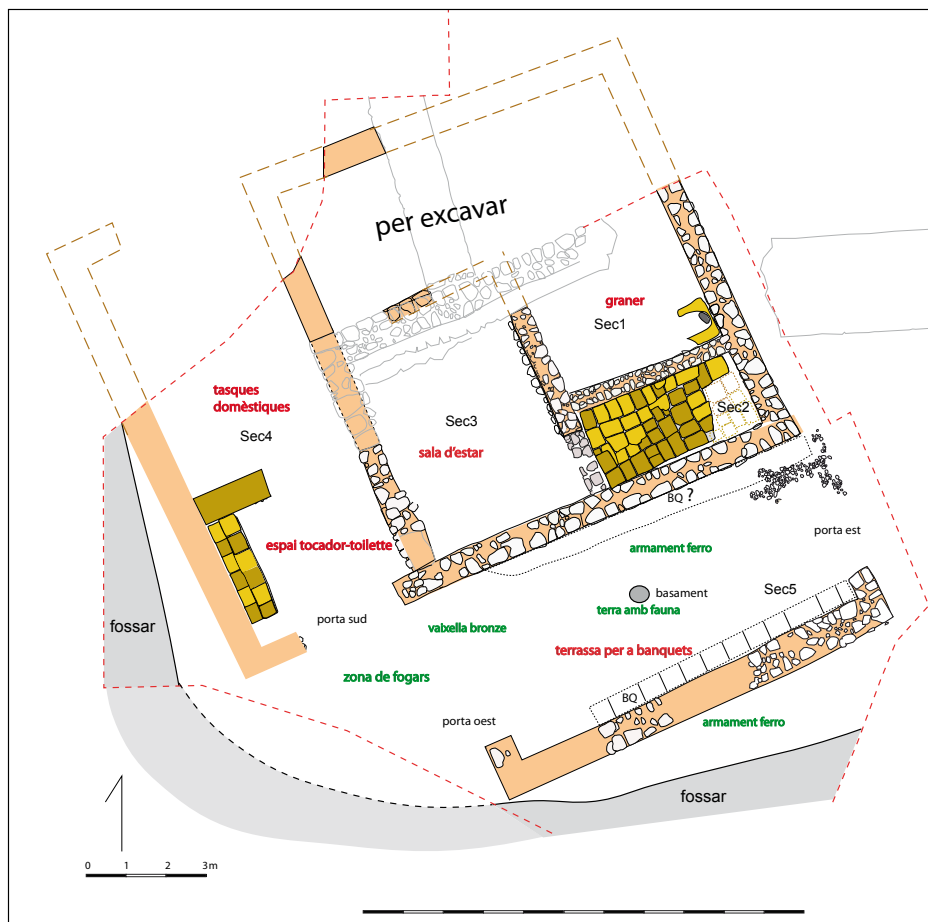
7. Els detalls de l'excavació de la torre s'especifiquen en l'apartat del poblat fortificat (zona 30 en el registre arqueològic).

8. El material que relaciona les activitats productives i documenta les evidències econòmiques, domèstiques i artesanals de la vida de l'edifici ES516 estan publicades en el treball dels Annals AIEE, vol. 47 (Pons [et al.] 2016a).

9. Aquesta darrera observació és deguda a la troballa, entre les runes de l'edifici, de nombrosos fragments de revestiment pintats de blanc/beix, vermell i també alguns d'un color blavós, que ha estat interpretat com una pintada que separava el color roig pintat a la part inferior del mur, del pintat blanc de la part superior.

Foto: Marcel Solé

Real. D. Asensio

Figura 7. A: Vista presa des del nord-oest del conjunt de l'edifici ES516 senyorial amb els tres blocs, i una part de les restes del poblat fortificat al fons. Al fons a la dreta l'estança 5; a l'esquerra l'estança 4; B: Pla de l'edifici senyorial ES516 amb els diferents blocs i les habitacions amb les seves funcions (part descoberta el 2016).

cop destruït l'edifici, aquest bloc va ser netejat de runes, i a sobre i a dins es van col·locar els fonaments i els murs d'una torre massissa i de dimensions notables, cosa que va poder provocar la desaparició de les rastres dels nivells d'ocupació de les diferents estances.

De les poques dades que tenim sobre l'ús final d'aquest bloc tripartit hem pogut documentar la probable existència d'un graner domèstic en l'S1, per la quantitat de llavors carbonitzades escampades pel paviment, i que ha estat interpretat com un lloc destinat a la reserva de dos cereals de primavera, l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*) (33,71%) i el panís/mill italià (*Setaria italica*) (63,93%), amb un 1,22% de zitzània (Lòpez, informe inèdit 2012). Però no solament per aquesta circumstància interpretem aquesta estança com un graner domèstic, sinó perquè s'han documentat dues agrupacions més de llavors carbonitzades entorn de l'edifici singular (sector 4b i a l'exterior sud-oest del sector 5) (Pons [et al.] 2016a: 35-37), i a més, pot estar relacionada amb tasques agrícoles depenents de l'edifici, com pot ser la troballa significativa de 180 molins barquiformes trobats dins del massissat de la torre del poblat fortificat (García del Río [et al.] 2013 [inèdit]; Pons [et al.] 2016a: 37-38), molins obsolets del període de l'edifici cremat. En el racó sud-est de l'estança S1 i sota el paviment de terra es va documentar l'enterrament d'un individu infantil, de pocs dies de vida, col·locat dins un forn obsolet (Agustí, Pons 2016) (fig. 8). L'àmbit S2 correspon a una sala petita que es comunicava amb l'àmbit S3. Tenia un terra cobert de tovots, de difícil interpretació funcional, la majoria de casos definits com habitacions. Aquests sòls són conegut des del s. v fins al s. III aC al Llenguadoc (Lattes, l'illa de Martigues), a la Catalunya septentrional i meridional (Puig de Sant Andreu, Pontós, Coll del Moro) o al País Valencià (Sant Miquel de Lliria i El Oral). En el cas del Coll del Moro, els seus excavadors l'han associat a activitats artesanals, com ara el tenyit del lli i la viticultura (Blasco, Rafel 1995; Jornet [et al.] 2016). L'àmbit S3 és el més gran del bloc central i es comunica amb l'àmbit S2 per una porta interna; es van documentar dos sòls d'ocupació de la fase final (fase IVb d'ocupació de l'estratigrafia Z33-S3), la fase

que es va incendiar, però no s'ha trobat res que pogués donar certa informació sobre el seu ús. Aquest sector és on es va recolzar tot l'equilibri i el pes dels murs de fonamentació i reforç dels paraments de la torre. També va ser el sector elegit pel sondeig estratigràfic (vegeu més amunt).

El bloc occidental (sector 4), parcialment excavat (falta descobrir la part nord-oest), és de forma angular, rectangular, de mides probablement similars a les del sector 5 (vegeu més avall), amb un mur perimetral a l'oest, d'una amplada d'uns 82 cm per una llargada descoberta de 9 m, amb els paraments intern i extern espoliats però conserven el revestiment d'ambdues cares fet d'una capa de terra de color groc blanquinós. La part excavada està compartimentada en dues estances separades per un mur de terra massissa (MR558); al sud es troba l'estança 4a, que forma un petit espai quasi quadrat de 3,60 m × 4,20 m d'amplada, amb una porta d'obertura ampla orientada al sud; i al nord, l'estança 4b, parcialment excavada, sembla més gran (4 m de llarg destapats × 4,20 m d'amplada) (desconeixem la possibilitat d'una comunicació entre les dues sales, probablement desapareguda per la destrucció de l'edifici). Aquest bloc occidental estaria completament cobert (Pons [et al.] 2016b: 113-115) (fig. 7a i 7b).

La petita estança 4a disposa d'una banqueteta (BQ529) de terra adossada al mur perimetral (MR558), de 3,60 cm de llargada i construïda amb dues filades de tovots quasi quadrats, de les quals conserva tres llits (de mides 40 cm × 30 cm × 9 cm) que li donen una amplada de 80 cm. El paviment del terra, retallat en part pel cantó est, era d'argila ben compactada que va aparèixer molt cremada per l'incendi (fig. 7a); en el nivell d'enderroc d'aquest espai i quasi tocant al terra es va recuperar un conjunt notable de vasos àtics, prop d'un centenar d'exemplars amb una proporció molt alta de peces de figures roges. Dins l'àmbit tipològic, el comportament és molt atípic; predominen les peces de tocador (lècits, aríbals, lecànides, algun pixis, un parell de vasos amb decoració plàstica i altres formes petites tancades, com askoi o guttus, etc.), i alguns vasos per beure (escifs i glaux amb el motiu del mussol), etc. (fig. 9). Aquesta composició de material concentrat

Figura 8. *Imatges preses des de l'oest de l'estructura en terra amb l'enterrament infantil (A: Troballa de l'estructura en terra; B: L'estructura amb la fosseta on es va trobar l'enterrament; C: Detall de l'enterrament en posició de decúbit lateral costat esquerre; D: Recreació de la posició del cos dins la fosseta funerària); i E: Disposició anatòmica de les restes esquelètiques del nadó (B. Agustí i E. Pons 2016).*

podria indicar, pel que fa a l'àmbit funcional o de gènere, un caràcter femení de l'espai, que contrastaria clarament amb els elements localitzats en el sector 5, on hi ha una concentració d'objectes vinculats tradicionalment al gènere masculí, especialment l'armament (vegeu més avall). Al nord d'aquest bloc s'endevina una altra estança (4b) per completar, separada de l'anterior per un mur de terra massissa, de 55 cm de gruix. Aquesta estança 4b comparteix el mateix mur perimètric oest del bloc, i té un paviment similar fet d'argila compactada, el qual també s'ha trobat retallat pel cantó oest. El més destacable d'aquesta estança 4b ha estat la localització d'una altra concentració important de restes carpològiques, el 80% de les quals era de blat nu/dur (*Triticum aestivum/durum*), un dels blats més nutritius i adaptat al consum humà. Es tracta, segons l'opinió de López (informe inèdit), d'una agrupació monoespecífica de blat nu, cereal netejat i preparat per moldre; la resta d'espècies (altres cereals, llegums i males herbes) podrien ser llavors que es van escapar de la neteja i es van escampar pel paviment (Pons [et al.] 2016a: 36-37, fig. 12).

El bloc meridional (sector 5), de mides aproximades de 10,60 m est-oest × 6,20 m nord-sud (espai útil d'uns 50 m²) no presenta cap subdivisió, però està delimitat per un mur meridional d'un gruix superior als murs perimetrals de la part central, d'uns 82 cm força més gruixuts que els murs del bloc central. Les dues amples obertures afrontades situades en els extrems est i oest (3,70 m d'amplada la de l'est i de 3,60 m la de l'oest) reforcen la seva aparença de pati o espai exterior, semicobert per bigues de fusta, majoritàriament de pi roig i alguns de roure i alzina (Piqué i Echenique [inèdit]), amb trama vegetal coberta de terra, segons la gran quantitat de runes trobades sobre el sòl d'aquest sector. En contacte amb aquest sòl (SL550), fet de terra piconada, es va documentar in situ un altre tipus de material, un de comú com ara fragments ceràmics a mà, comuna i àmfora ibèrica, així com un nombre elevat de ceràmica àtica, de vernís negre i de figures roges, alguns amb grafit ibèrics (Ferrer, Asensio, Pons 2016) i un altre conjunt d'elements força infreqüents: el suport complet d'un lebes o dinos de ceràmica

àtic de vernís negre; diverses peces d'armament de ferro –sobretot armament llancívols–; eines agrícoles de ferro; un lot de grapes de bronze per a beina d'espasa (?); les restes, molt malmeses per l'acció del foc, d'un pectoral (?) de bronze decorat i un parell o més de calders de grans dimensions de bronze; un suport circular o trípede de bronze; algunes fibules, alguna amb incrustacions de corall; claus de coure per a la construcció, etc. (fig. 10). Tot el sòl d'aquest àmbit (espai 5) està cobert per una capa d'argila compacta i dura, limitat pels cantons lateral per banquetes d'una amplada de 50 cm; la banqueteta del cantó sud estava construïda per toves rectangulars d'uns 50 cm de cantó. Tant a sobre com a dins, incrustats en el sòl, es van recollir molts fragments de fauna. Els recollits sobre el sòl estaven molt alterats pel foc, corresponent a animals domèstics en predomini dels oviscaprins (51%), seguits dels suïns (21%) i dels bovins (23%); però el més curiós és la troballa de moltes restes de fauna dins el terra piconat, poc alterades pel foc i una gran majoria en connexió, que pertanyen a extremitats d'oviscaprins i alguns bovins (Colominas [en estudi]). Unes característiques específiques dels ossos documentats, edat de sacrifici, restes i traces de ganivet i termoalteracions importants, així com l'associació d'elements trobats in situ assenyalen que estem davant d'una estança important –*andron* o *symposium*–, un espai destinat a activitats de caràcter cerimonial, vinculades a la celebració de reunions i/o banquets, tal com es dona de manera habitual en edificis preeminents de moltes poblacions protohistòriques mediterrànies (Cazanove 1996) (fig. 11).

En aquests blocs arquitectònics adjunts al bloc central (S4 i S5) no s'ha detectat cap estructura de combustió sòlida en les diverses estances de l'edifici, però a prop i fora de les portes de les estances sud S4 i oest S5 s'han documentat un grup d'estructures circulars reblertes de còdols molt cremats que podrien ser considerats fogars espontanis per activitats culinàries. Les restes de la vaixela de bronze juntament amb el trípede, trobades en el S5, es van documentar molt a prop de la porta oest del sector. A més, en aquestes àrees externes als blocs laterals, a part de la zona externa de la porta est del S5,

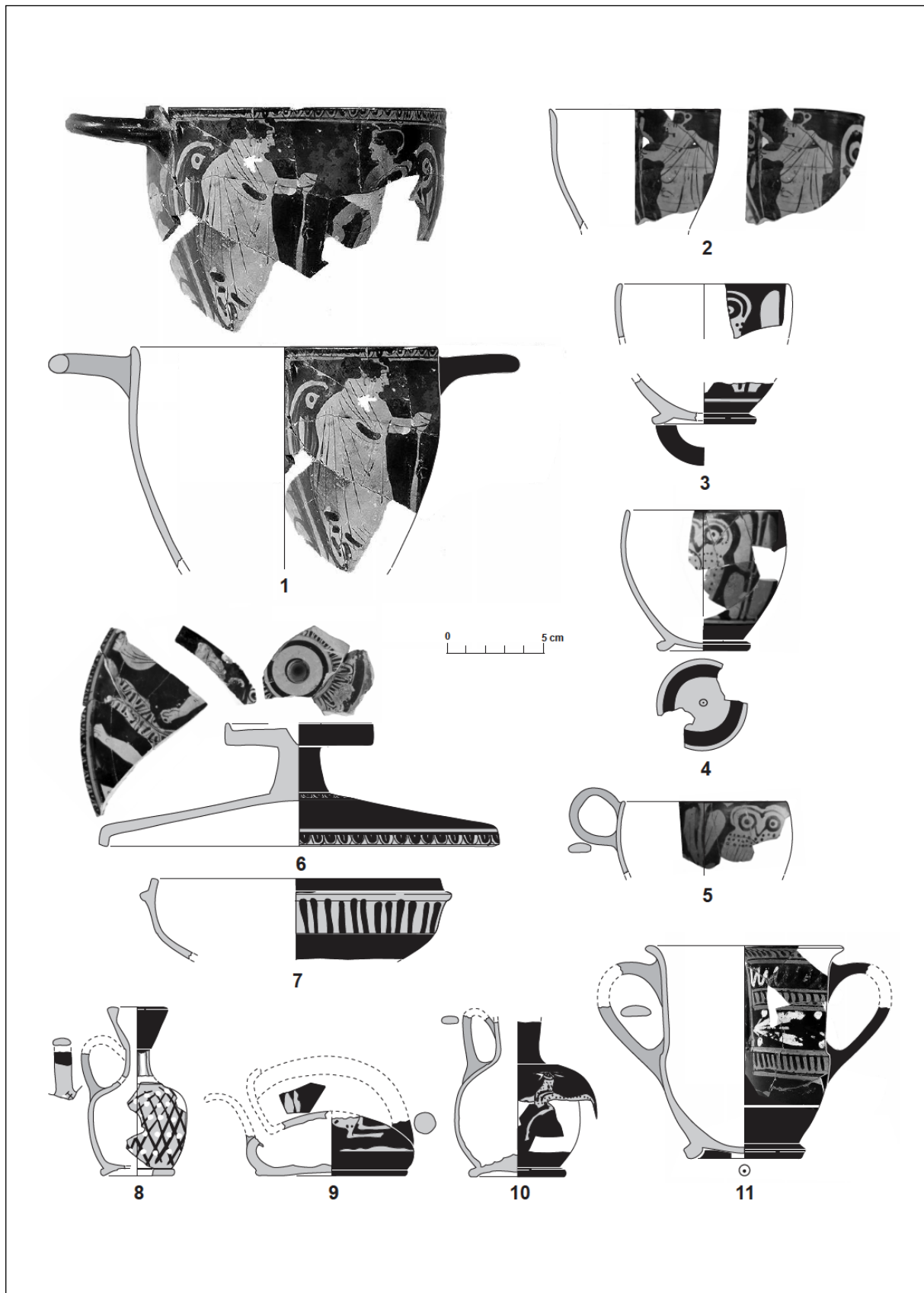

Figura 9. Conjunt de ceràmiques trobades a l'estança 4a. 1 i 2: Skyphoi de tipus A; 3 a 5: Skyphoi de tipus B (glaux); 6 i 7: Lekanis; 8 i 10: Lekythos 'aribalistic'; 9: Askos; 11: Kantharos 'sessile' del grup de 'Saint-Valentin'

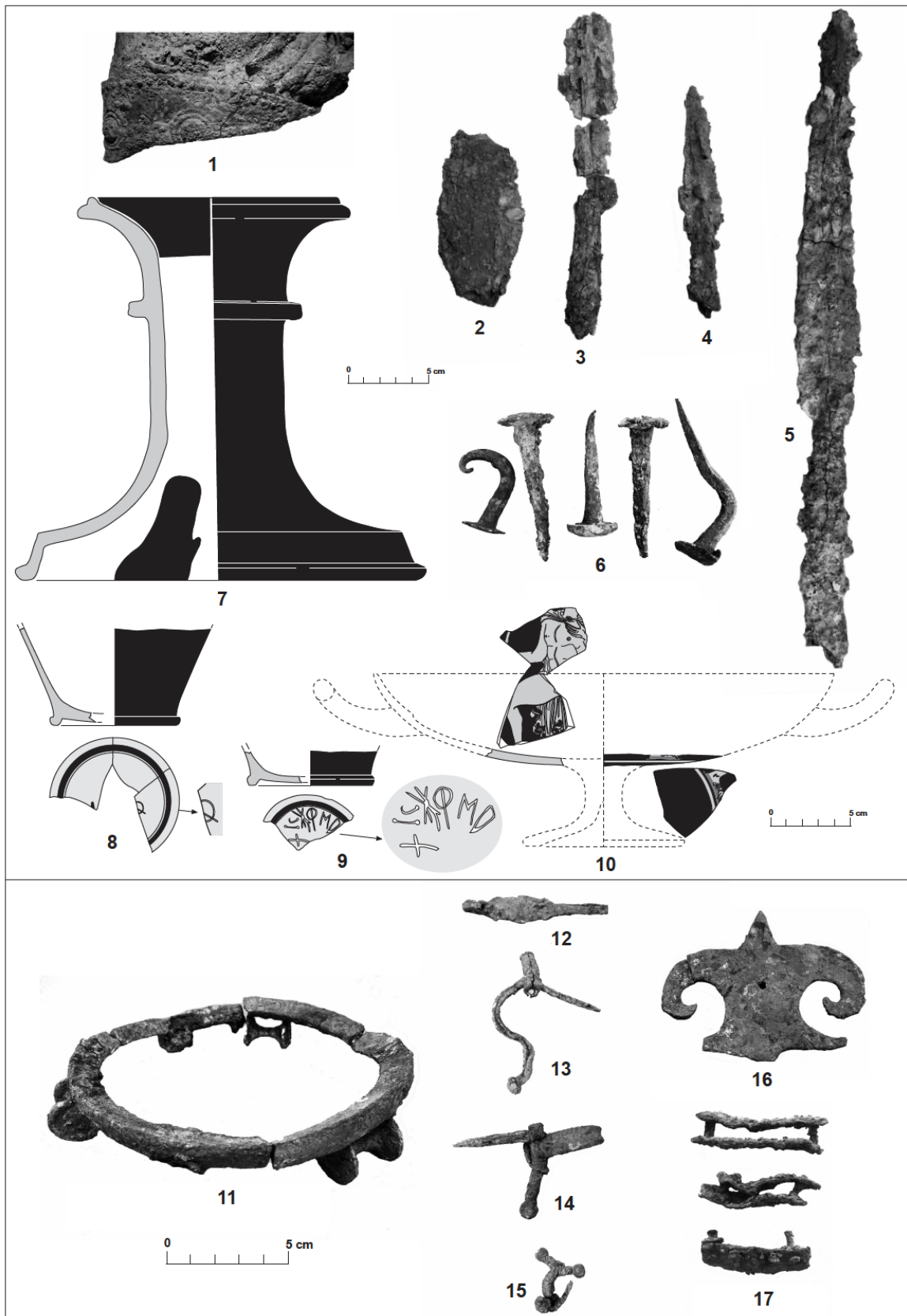

Figura 10. Conjunt d'objectes trobats en l'estança 5. 1, fragment plegat d'un pectoral decorat, de bronze; 2, 3, 4 i 5, puntes llancívoles de ferro; 6, claus de cure trobats a l'exterior sud de l'estança 5; 7-10, ceràmiques àtiques (7, suport de vernís negre; 8-9, bases de skyphoi amb un grafit ibèric; 10, copa de figures roges); 11-17, objectes en bronze (11, suport; 12, scalptorium; 13-15, fibules; 16, aplics de vaixel·la; 17, grapes de bronze)

Real. equip Pontós

Figura 11. Vista presa des de l'oest d'un grup d'arqueòlegs treballant en el paviment reblert de fauna del sector 5 de l'ES516, sala interpretada com l'espai destinat a reunions i festins

s'han documentat nombroses restes de fauna, restes culinàries del consum carni (Colominas 2016 [en estudi]). Cal recordar que a l'exterior de l'edifici, a tocar de l'angle sud-oest del bloc meridional, entre 1992 i 1994 es va documentar una agrupació de restes carbonitzades corresponent a un rebuig del processament d'una collita específica de panís (*Setaria italica*). Es van identificar més de 29.327 restes, 21.537 de les quals del gènere *Setaria* sp. (Canal 2002).

Estudi de l'edifici senyorial

L'edifici 516 destaca per la seva singularitat en tots els aspectes, tant pel que fa a l'estructura, amb una planta complexa, compacta i de gran regularitat, com pel que fa a la cultura material. A l'hora de cercar les causes del caràcter excepcional d'aquest conjunt arquitectònic, el factor explicatiu que sembla més versemblant és el de l'existència d'una relació directa amb l'enclavament grec d'Empúries, situat a una distància aproximada de 17 km. El que cal dilucidar és

quina podria ser la naturalesa d'aquesta relació. Així, en primera instància, s'avalua la diversa tipologia d'assentaments que l'arqueologia ha documentat en el territori que rodegen els centres colonials grecs a occident. Un dels fenòmens més característics d'aquests contextos colonials és el de la creació de punts de demarcació i control dels límits de les *chorai* o territoris polítics generats per cada establiment. Aquests poden respondre a dos models ben diferents: espais tipus santuari, llocs sagrats, inviolables, per facilitar el contacte amb les poblacions locals (tipus Síbaris, Selinunt o Metaponto), o directament petits nuclis fortament fortificats, de caràcter eminentment defensiu (com podrien ser els exemples de Moio de la Civitella a Vèlia, o el nucli de Mayans entorn de Massalia).

Cap d'aquestes dues opcions, però, sembla que representi paral·lels satisfactoris per al cas de l'edifici 516, prou diferent a tots els casos esmentats. Una via alternativa seria posar-lo en relació amb un fenomen prou estès en els marges de zones d'implantació o intens impacte colo-

nial, el del sorgiment de conjunts arquitectònics molt diferents a la tradició de l'entorn indígena, de cases molt complexes i sofisticades pel que fa a la planta, tècnica constructiva, acabats i decoració, que sovint estan associats a lots de cultura material poc freqüent, amb abundància de vaixel·la de luxe, elements de prestigi social i de culte, i sobretot elements relacionats amb el *symposium*. Edificis d'aquest tipus, sorgits com a resposta indígena a l'entorn d'un paisatge colonial, són ben coneguts, i, per la semblança amb el cas del Mas Castellar de Pontós, cal destacar el cas de Torre di Satriano, a la perifèria de les colònies magnogregues del sud d'Itàlia (Osanna, Capozzoli 2013). Amb moltes més diferències podem esmentar el fenomen més proper de les cases torre que sorgeixen entorn del curs inferior de l'Ebre, en un context d'un intens impacte comercial fenici a la zona. Jaciments com el Tossal Montañés, (la Vall de Tormo), Coll del Moro (Gandesà), l'Assut (Tivenys) poden respondre al model de les residències preeminents isolades d'aquest tipus (Bea [et al.] 2012). En definitiva, d'acord amb tota aquesta sèrie de paral·lels, es valora la hipòtesi que es tracti d'un edifici senyorial, de tipus residencial, habitat probablement per unes elits indígenes molt afins als interessos de la colònia grega tot just establerta a la costa empordanesa poc temps abans de la seva construcció.

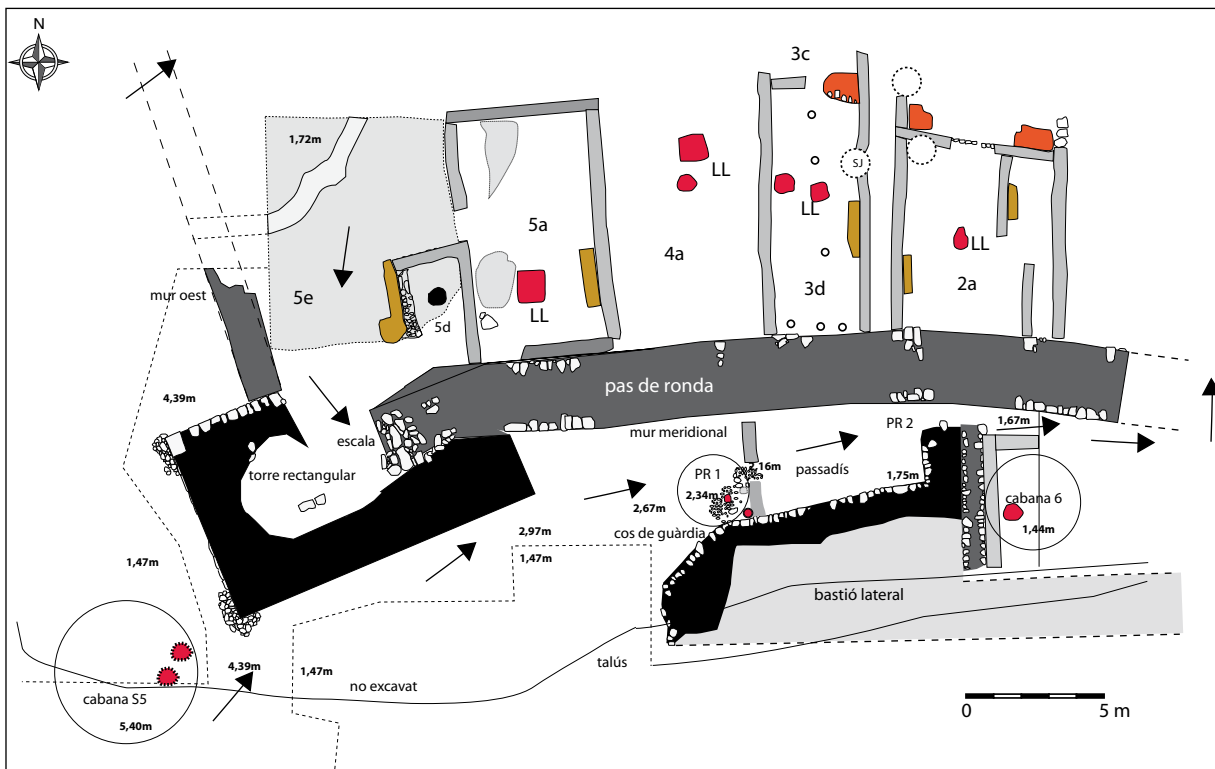
En darrer terme resta oberta la qüestió sobre els promotors i ocupants de l'edifici 516, si eren de filiació hel·lènica o indígenes culturitzats per la colònia grega. Segons el nostre punt de vista, té més força la hipòtesi del caràcter local dels residents d'aquest edifici singular. Les agrupacions de grans carbonitzades escampades en el sector 1, sector 4b i exteriors de l'edifici, l'acumulació de molins de vaivé atribuïts a la fase d'ocupació de l'edifici o l'enterrament d'un nadó sota el paviment del sector 1 (fig. 8) serien indicadors arqueològics que apunten en aquest sentit (Pons [et al.] 2016: 32-40). En darrer terme, també es coneixen algunes sitges contemporànies, localitzades en la part nord-est (FS134a i FS137, de volums conservats de 3.696 l i 5.000 l) i a la part nord-oest (FS102 molt arrasada) del Camp de Dalt. No obstant això, les activitats

de concentració i de gestió d'excedents cerealístics van prendre una dimensió i un paper determinants en fases posteriors.

B. El poblat fortificat, de caràcter indígena

En el període ibèric antic es va edificar un petit assentament fortificat i protegit per dos fossats en l'extrem del turó del Camp de Dalt, en el punt més elevat i d'accés més fàcil al replà. La part excavada, uns 1.200 m², correspon a una estructura molt freqüent en els contextos indígenes del nord-est peninsular, el dels nuclis de petites dimensions sòlidament fortificats. En canvi, l'emplaçament, ubicat en un terreny planer, trenca amb les característiques habituals del model original; per això s'ha de tenir en compte la seva ubicació en relació amb la plana de l'Empordà, en ple apogeu agrícola, i la seva proximitat amb les colònies gregues d'*Emporion* i *Rhode*, fet que va condicionar la naturalesa i evolució d'aquest enclavament, i molt probablement d'altres similars en el territori (fig. 12a i 12b).

Les estructures defensives destaquen per la seva bona factura, potència i complexitat arquitectònica, cosa que no podem dir de la construcció de les cases que s'adossen a la muralla de barriera que circula al marge sud del replà. L'element de la fortificació més destacable és la torre de defensa bàsicament edificada aprofitant les parets del bloc central de l'edifici senyorial (vegeu més avall), derruït per un incendi, com a fonaments. Les dimensions de la torre, forma i orientació estan determinades pel pla d'aquesta estructura inferior (ES516). És de planta rectangular, de dimensions notables –11,5 m de cantó llarg i 7 m del cantó lateral–, situada a l'esquerra de l'entrada al poblat. L'aparell extern seria regular, a redós de la part conservada, de grans blocs de sorrenca sobretot, alternats amb blocs d'altres materials com el conglomerat, calcàries, basalt o travertí; la part inferior interna, d'1,5 m de fondària estava massissat de blocs de mides grans i mitjanes, molts d'ells retocats. Partint de la torre arrenquen dos trams de murs, un pany occidental, d'1,30 m d'amplada, i el frontal sud, de 2,60 m. Aquest darrer fa de barrera principal i és on s'adossen una bateria d'unitats domèstiques (de moment,

Real. E. Pons

Figura 12. A: Vista aèria del poblat fortificat amb la muralla i la torre espoliada (cl. P. Carbonell); B: Pla del vilatge fortificat durant la fase recent i última d'ocupació documentada (425-400 aC)

s'han excavat quatre unitats d'habitació) (Pons, Asensio, Fuertes 2016). La fortificació, que sembla que preval a la resta de la construcció, està complementada per altres elements defensius, com ara un mur o bastió avançat a la muralla sud i que protegeix l'entrada pel cantó dret, i dos fossats paral·lels a la muralla sud: un d'ells (fossat 1) està al darrere del bastió, i l'altre a uns 100 m de distància, a l'extrem sud del Camp de Baix (Asensio, Pons 2011).

De la part excavada a intramurs i partint del mur meridional s'ha localitzat en primer lloc una gran plaça oberta, amb paviment de còdols i sistema d'evacuació d'aigües, des d'on es podia accedir a la torre, seguida de les quatre cases adossades a la muralla meridional. Aquestes tenen una estructura senzilla, de planta rectangular allargada, d'una superfície entre 35 i 45 m² amb avantsala i amb algun altre compartiment. Els murs de les unitats d'habitació –de 9 m de llarg i 45 cm d'amplada– estan disposats en doble filera de còdols i de blocs, entre mitjans i petits, poc o gens retocats, i entre aquests un rebliment de pedretes i còdols petits lligats amb fang, un tipus de construcció feble que contrasta amb els aparells sòlids de la fortificació.

S'han documentat dues fases d'ocupació en el darrer quart del s. v aC: en la més antiga, les cases estarien separades per carrerons estrets (fig. 13a), i en la més recent, alguns carrerons desapareixen, algunes cases s'amplien o afegeixen algun compartiment més (fig. 12b); i una fase de destrucció de la fortificació i d'un nou plantejament de les cases abans del seu total abandonament (principis del s. iv aC). En aquesta última fase, l'entrada sud, tan ben flanquejada, és obliterada per un gran femer (abocador 38 en el registre) (fig. 13b).

El tipus de vida i tots els treballs es feien dins i fora de la casa, que tenia pocs elements per definir activitats productives o de subsistència. La sala principal, on hi havia la llar, tenia una funció polivalent on predominava l'espai cuina/menjadors i l'espai oci / sala d'estar. Les reserves estaven destinades en el fons i els treballs especialitzats segurament es feien a l'avantsala o exteriors, al marge de l'ús domèstic. Les activitats domèstiques eren similars a cada casa; en canvi, les rela-

cionades amb les productives/artesanals eren més diverses (fig. 14). La presència d'alguns objectes excepcionals (proporció elevada de materials d'importació, restes d'estatuària monumental en pedra), així com certes diferències constructives dels hàbitats, fan pensar en una comunitat estructurada d'una manera complementària més que no pas igualitària, fet freqüent en comunitats costaneres del mediterrani occidental del Languadoc i del Rosselló (Py 1996; Dedet 1999; Chazelles 1999: 495). Els resultats d'aquests elements excepcionals prou sòlids no són encara suficients per avaluar l'existència de segments socials d'estatus elevat (Asensio, Pons 2015a).

Aquest oppidum fortificat va ser construït a les darreries del s. v aC, moment en què es va produir l'incendi de l'edifici senyorial, i a sobre de les seves runes es va aixecar la torre de defensa. Un sondeig realitzat l'any 2016 a dins d'una de les cases ha documentat que l'oppidum està emplaçat sobre nivells de rebliment i anivellament que arriben de moment a més de 50 cm de fondària sense rastres d'estructures (espai molt limitat), però les unitats estratigràfiques definides comporten material arqueològic més antic, prova que hi ha restes d'alguna població associada a l'estructura singular. Els murs de les cases del poblat es van aixecar sense fonaments sòlids –a penes s'han trobat fosses de fundació–; només s'han detectat dos nivells d'ocupació i un tercer corresponent al desmantellament de la fortificació (fig. 12 i 13), la remodelació de les cases i el seu total abandonament.

Estudi sobre l'oppidum

A partir de les evidències exposades s'ha d'intentar donar una interpretació sobre la naturalesa de l'oppidum i el seu rol entre finals del s. v aC i mitjans del s. iv aC. D'entrada, cal dir que la documentació disponible sembla contradictòria, ja que hi ha un contrast evident entre la solidesa i la potència dels elements defensius i la senzillesa de l'arquitectura domèstica, de les cases. Dit això, la composició de la cultura material pot proporcionar indicis clau per avaluar certs comportaments. Aquest seria el cas de la importància que tenen les importacions

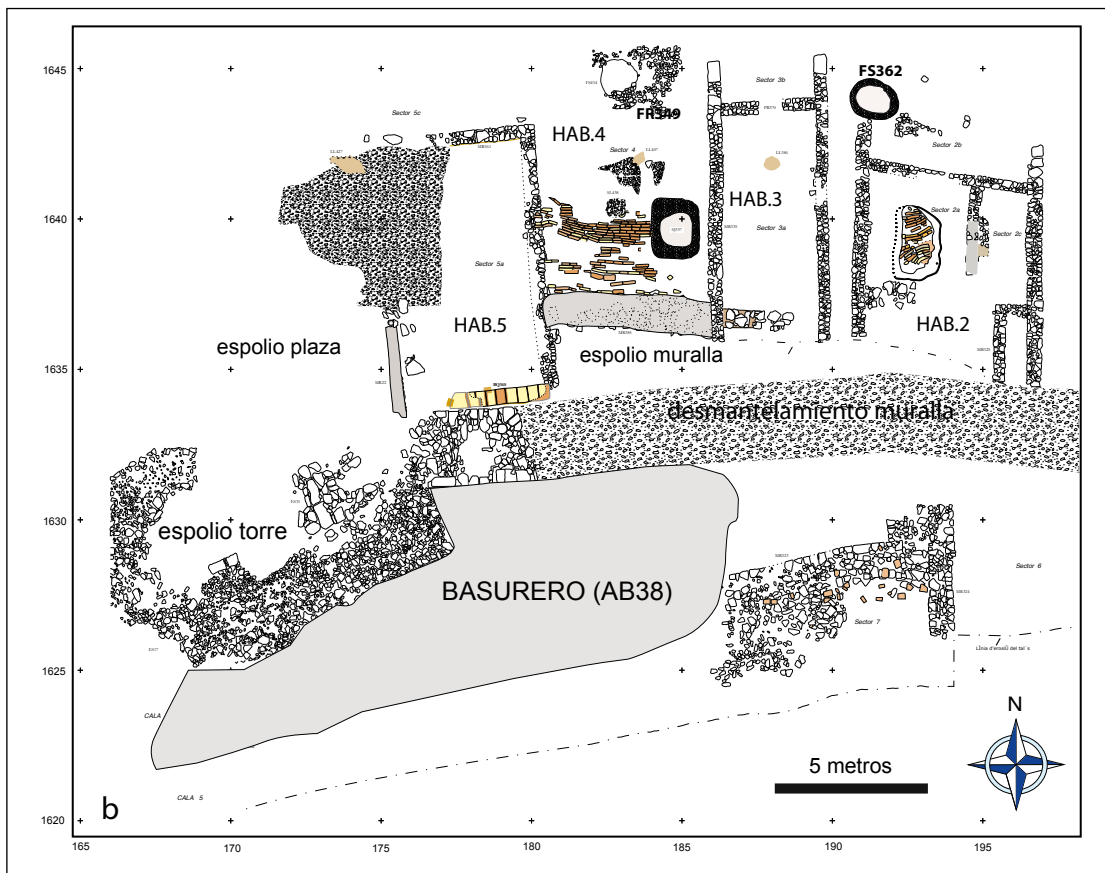
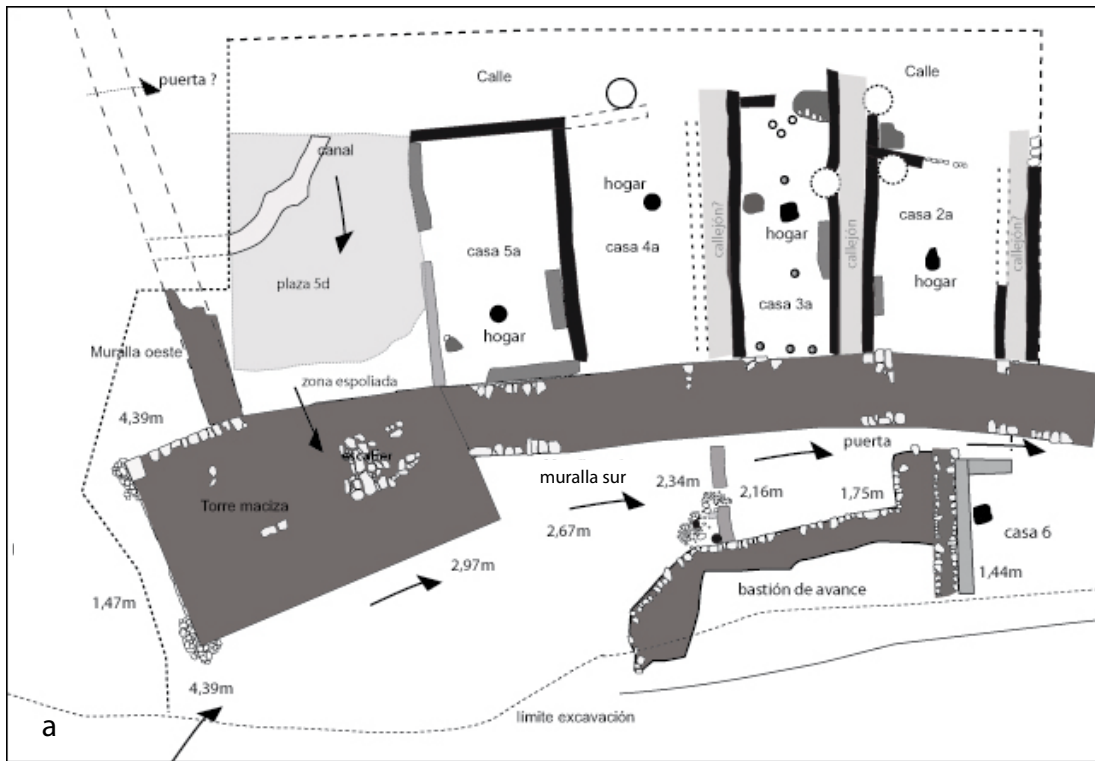

Figura 13. A: Aspecte de l'oppidum durant la fase antiga d'ocupació documentada, amb els probables carrerons intermèdia de les cases; B: Aspecte de l'oppidum durant el desmantellament de la muralla meridional i l'espoli de la torre, juntament amb l'abocador d'escombraries situat a l'entrada del poblat

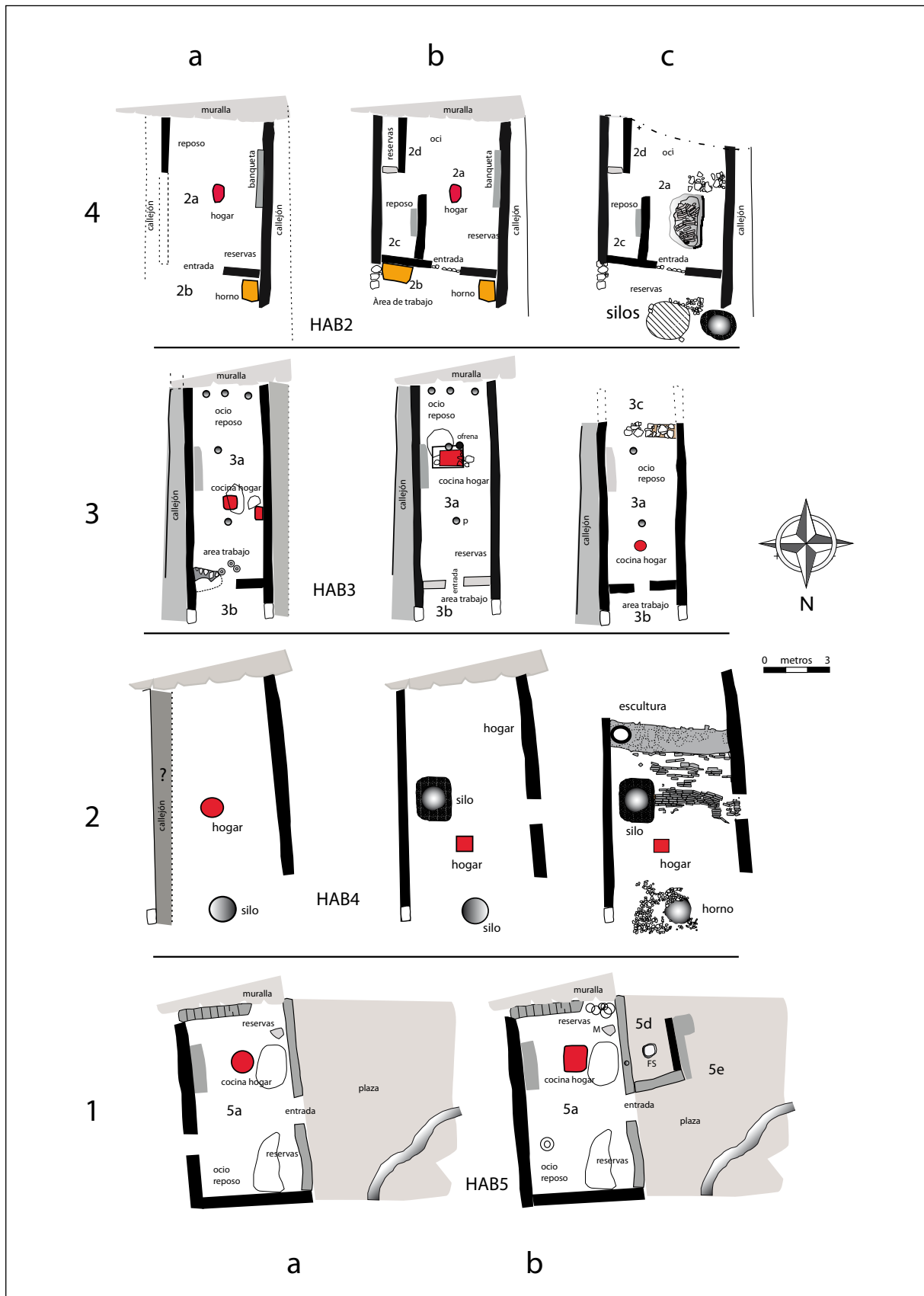

Figura 14. Plans de les unitats d'habitació (de l'1 al 4 de la HAB.5 a la HAB.2). A: Fase d'ocupació antiga de l'oppidum; B: Fase d'ocupació recent de l'oppidum; C: Fase del desmantellament de la fortificació i posterior abandonament

ceràmiques en aquesta fase, element rellevant perquè es consideraven béns de prestigi. Així, hi ha una molt elevada proporció de peces de vaixel·la fina àtiques (28,5% del total), així com una notable recepció d'àmfores importades (és a dir, de vi, el seu contingut més probable), entre els quals en aquest cas predominen els exemplars de procedència púnica.

La reduïda superfície excavada de l'àrea intramurs de l'oppidum només ha permès treure a la llum una part d'una bateria d'edificis, tots ells corresponents a cases molt senzilles i quasi igualitàries. Tenint en compte la presència rellevant de materials de prestigi en el repertori de cultura material recuperat en el conjunt de contextos d'aquesta fase (no només dins d'aquestes cases però també en els espais comunitaris, com la torre, el passadís exterior d'accés o la plaça 5e, a més dels rebliments de les sitges d'aquest període) (Pons, Asensio, Fuertes, 2016: 35-39), tal vegada aquesta petita mostra de cases senzilles no és representativa de la composició i l'estatus social de tots els residents de l'oppidum. Per contra, tot fa pensar que amb tota probabilitat en els sectors que resten per excavar hi hauria d'haver cases d'un rang més elevat.

En darrer terme ja hem vist que el poblat fortificat va tenir una vida molt curta, ja que es va desmantellar cap a mitjans del s. iv aC. Aquest fet contrasta amb l'evolució d'altres poblats importants de la zona (Ullastret, Sant Julià de Ramis, Porqueres i d'altres al llarg de la costa) que precisament en aquells moments reforçaven o ampliaven els seus sistemes defensius. Ara bé, es constata que l'anul·lació de l'aparell defensiu no es va fer de manera violenta sinó gradualment, sense un abandonament automàtic sinó més aviat un trasllat gradual que es va estendre al llarg d'uns vint-i-cinc anys. Podem interpretar que tot plegat reflecteix un procés de transformació de la na-

turalesa i funció bàsica de l'assentament, que aleshores s'orientava al desenvolupament d'una activitat especialitzada en la concentració i gestió de l'excedent de reserves agropecuàries, sobretot de cereals (ordi vestit, blat nu i mill italià) acumulats en un nombre creixent –molt elevat– de sitges subterrànies. Un fenomen que es documenta en molts altres nuclis contemporanis a tota la plana empordanesa. També s'han documentat reserves càrnies a partir de finals del s. v aC, sobretot en vida del poblat fortificat i de l'establiment agrari (Colominas [informació oral]).

C. L'establiment agrari: cases de camp, aristocràtiques i d'influència hel·lenística

Va ser la primera estructura urbana excavada (entre els anys 1990-1998) i que correspon a les fases últimes de l'ocupació antiga de Mas Castellar.¹⁰ Està ubicat prop del marge est del Camp de Dalt (fig. 2). Correspon a un tipus d'assentament classificat com a establiment especialitzat, en aquest cas com a centre de transformació i/o reserves de cereals en el territori empordanès (Sanmartí 2001; Asensio, Martín 2004; Asensio 2015). Dels més de 2.000 m² excavats, s'han posat al descobert dos blocs arquitectònics separats per un carrer de 5 m d'amplada que circula paral·lel al marge est del replà. A l'ala est del carrer i arran del marge s'ha documentat una casa granja complexa, de grans dimensions (casa 1) amb diversos compartiments i a continuació vers el nord alternant amb dues cases senzilles unicel·lulars (casa 8 i casa 10).¹¹ A l'ala oest s'ubica una altra gran casa granja complexa i amb diversos compartiments (casa 2), situada davant l'altra, amb les portes de l'entrada principal encarades.¹² Al nord de la casa 2 es

10. Les documentacions essencials d'aquestes estructures són publicades a Pons (dir.) 2002 i Asensio, Pons, Fuertes 2007; però els darrers anys, i contrastant les altres estructures urbanes i també a base de molta documentació literària sobre les cases gregues i mediterrànies d'època protohistòrica, hem anat perfilant els mòduls arquitectònics i possibles funcions de les estances.

11. L'ala est de l'establiment correspon a la zona 10 del registre arqueològic de camp.

12. L'ala de l'establiment correspon a la zona 11 del registre arqueològic de camp.

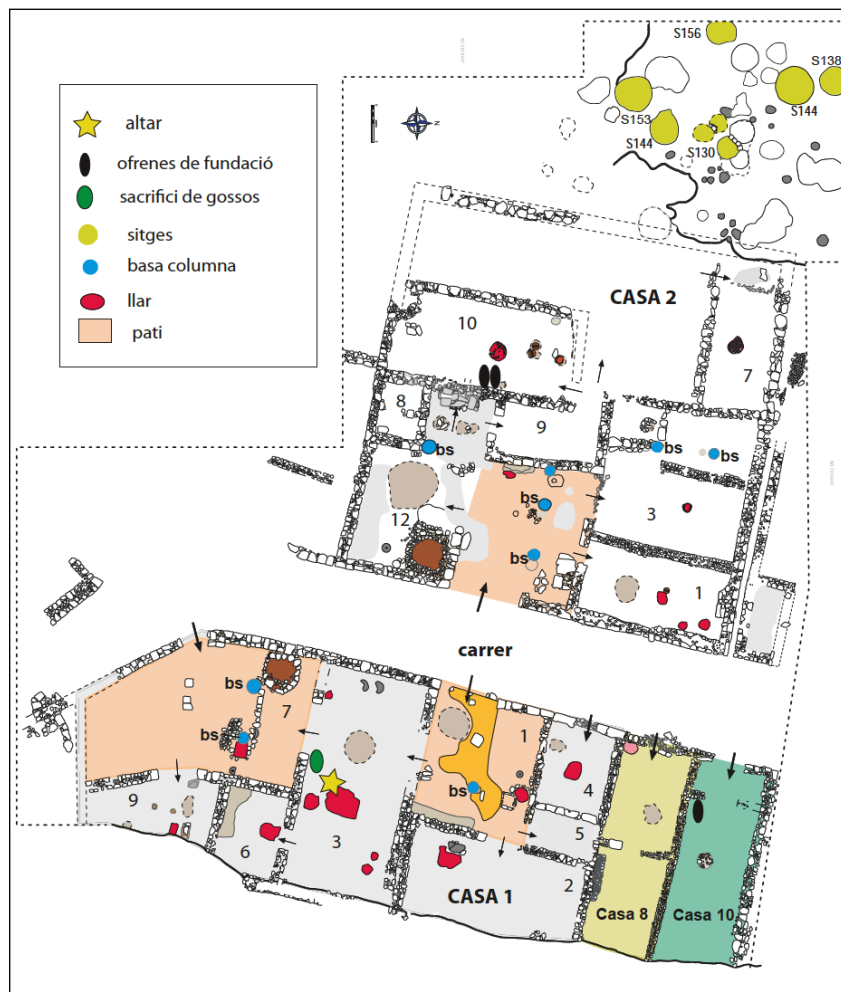
perfila l'inici d'una tercera casa complexa, encara per excavar, però els murs d'aquesta casa 3 estan separats uns 50 cm de la casa 2, formant una espècie de carreró estret que s'aprofitaria també per a la conducció d'aigües sobrants, mentre que a l'ala est, la casa domèstica 8 està adjunta a la casa 1 i comparteixen el mateix mur. Les cases complexes tenen de vuit a nou compartiments que s'organitzen al voltant de patis interns i a cel obert, mentre que les domèstiques estaven formades per un espai unicel·lular tripartit, amb porta d'entrada particular (fig. 15a i 15b).

Una de les característiques principals de les cases amb pati és que les habitacions no es comuniquen una al darrere de l'altra com fan les cases unicel·lulars del poblat fortificat o les mateixes cases domèstiques 8 i 10, sinó que estan organitzades de manera paratàctica, és a dir, coordinades amb l'objecte de formar un sol conjunt. Les funcions de la casa es reparteixen en les diferents habitacions que es comuniquen amb el pati, que és el lloc on es portaven a terme les funcions més domèstiques, sense necessitat de sortir a l'exterior. La separació d'habitacions facilitava la distinció de funcions i d'estatus socials dels habitants de la casa (Asensio, Pons, Fuertes).

La casa 1 té unes dimensions de 438 m², de forma rectangular trapezoïdal amb dos patis i dues entrades que es comuniquen amb el carrer. Mostra un pla poc convencional format per dos blocs arquitectònics de construcció diferent, que correspondrien a dues cases més petites, entre 137 i 200 m² de superfície, format quadrat i de construcció regular, i amb tres o quatre compartiments, separades per un carrer (fig. 16a). Un model de casa tipus mediterrani. En la seva última ocupació aquestes cases es van ajuntar formant un conjunt amb vuit compartiments de funcions vàries (molta, culte, esplai, metal·lúrgia) i agrupats al voltant de dos patis, testimonis de l'existència antiga de dues construccions independents. Al sud de la casa 1 i adossat al pati secundari, adopta una forma trapezoïdal, la funció de la qual se'ns escapa. Al nord, les estances S2 (la cuina), S4 (taller), S5 (celler) tenen accés a un pati que es troba a

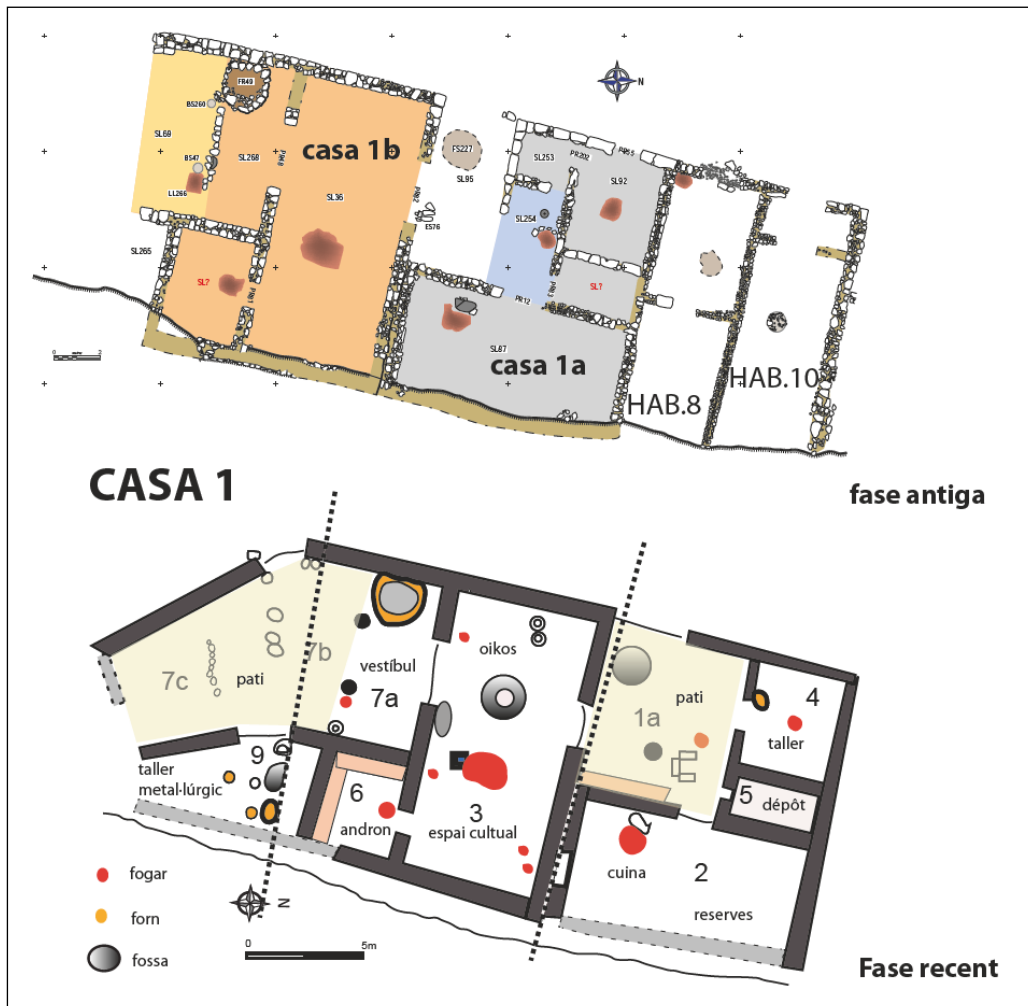
l'entrada principal, i a la part sud, les estances S3 (*oikos*), 6 (*andron*), S7 (vestíbul) i S9 (taller metal·lúrgic) formen una unitat arquitectònica diferent de la part nord: l'estança més gran de la casa 1, l'*oikos* (estança S3 amb 75 m²), disposada d'est a oest, té comunicació interna amb el pati principal al nord i amb el pati secundari al sud, ambdós en contacte directe amb el carrer. L'estança 6 només es comunica amb l'estança S3, i les estances S7 i S9 tenen contacte amb el pati meridional. L'estança 7, destinada a treballs domèstics com ara la molta, la transformació de cereals (forn i molins), al filat i al teixit, forma un vestíbul rectangular –passadís– i porticat d'entrada a la sala gran, orientat cap al sud, conjunt que ens recorda les cases à *pastas*, una característica primordial de les cases gregues i hel·lenístiques i que van tenir certes influències en els territoris colonials mediterranis (Cordsen 1995; Ginovès 1998; Hellmann 2006: 42 i 62). A la sala més gran de la casa 1, l'estança S3, s'han trobat rastres de molta pel cantó oest (molins de vaivé i rotatoris amb restes carpològiques), i a la part central i est, nombrosos elements relacionats amb pràctiques rituals, amb la representació dels tres elements bàsics –libació, sacrifici, ofrena d'animals– (bassiol d'aigua per a la libació, la llar fogar central per a l'ofici ritual i l'altar per al sacrifici) juntament amb focs accessoris, altar de marbre de Pentèlic en forma de columna jònica, vasos miniatura, llàntia, etc.) i sacrificis i ofrenes de gossos (Pons, Colominas, Saña 2016). Tal vegada aquesta connotació cerimonial o sagrada va lligada al nou paper del nucli (i dels seus gestors) com a indret que centralitza l'apropiació i redistribució de grans quantitats de recursos bàsics de subsistència.

La casa 2 presenta una forma més regulada que la casa 1, és de forma quasi quadrada, de 22 m de cantó (uns 484 m²), està dividida en deu compartiments i manté un pati a l'entrada que es comunica en els laterals amb els sectors davanters S1, S3, S12 i S10. Entrant a l'esquerra hi ha l'estança S12, una sala quadrada de dimensions 5,40 m × 6,45 m (espai útil de 34,80 m²), destinada a la molta i la preparació de productes panificables (molí rotatori i pedra seient *in situ*) associats a un forn construït, so-

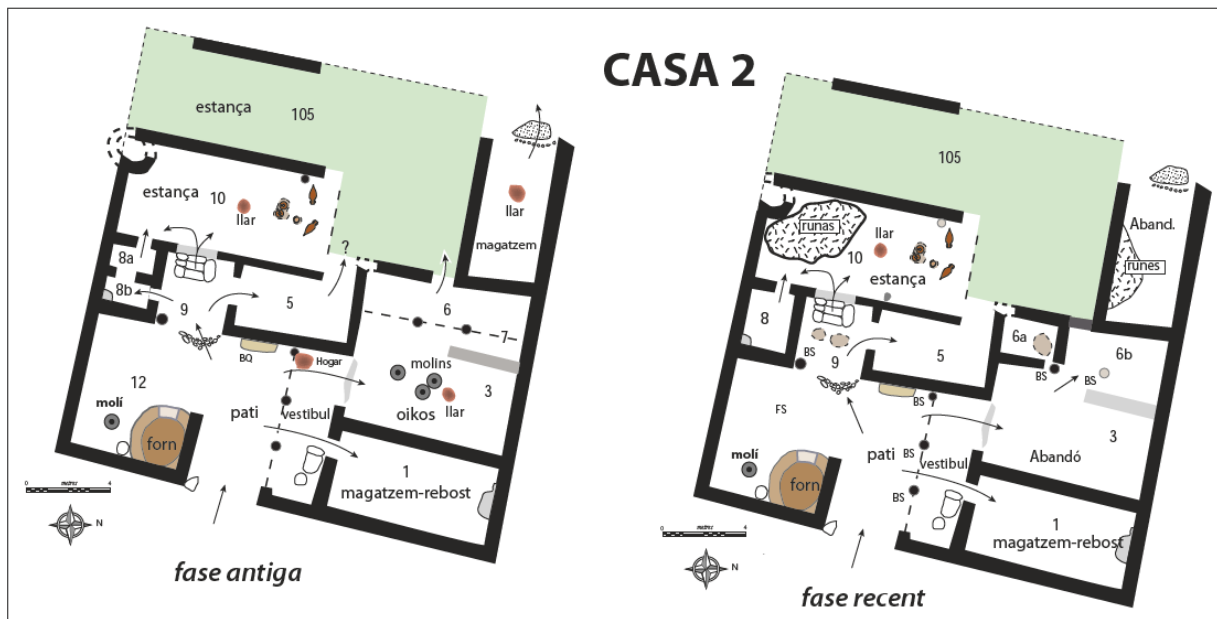

Real. equip Pontós

Figura 15. L'establiment agrari i aristocràtic de mòduls hel·lenístics; A: Vista aèria de l'establiment amb les cases 1, 8 i 10 a l'est, i la casa 2 a l'oest (cl. P. Carbonell); B: Pla general de l'establiment amb els detalls de les cases

Real. C. Garcia-Dalmau

Real. equip Pontós

Figura 16. A: Pla esquemàtic de la fases antiga de la casa 1, formada per dues cases 1a i 1b i de la fase recent de la casa 1 amb les seves funcions; B: Pla esquemàtic de les fases antiga i recent de la casa 2

breelevat i circular de 2,2 m de diàmetre. Les estances S1 i S3, a la dreta entrant, tenien l'entrada protegida per un vestíbul porticat orientat cap al sud (tipus *à pastas*). L'estança 1 tenia un ús polivalent destinat a tot tipus de treballs domèstics que es podien executar en un celler o despensa –fogars, molta, filat i teixit, neteja d'eines agrícoles i rebost per a la gran quantitat d'àmfores que es van trobar (Pons [et al.] 2000), i l'estança S3 correspondria a l'espai domèstic important, l'*oikos*. En aquesta zona, a part d'un fogar associat a diversos molins, es van documentar molts elements de domini personal i de prestigi, especialment fíbules, un plat de peix de 200 anys d'antiguitat, entre altres objectes (Fuertes [et al.] 2002: 144-149). El pati es comunicava també amb l'estança 10, una gran sala rectangular i de característiques peculiars –ofrena de fundació de dos cabrits, una gran llar construïda al centre i un grup de quatre àmfores grecoitàliques clavades al terra, etc. (Asensio, Pons, Fuertes 2007: 110-111), i per les parts del darrere, a través d'un petit corredor (S9), amb un terra entapissat i dotat d'una porta esgraonada que devia estar decorada amb elements d'estucs arquitecturals i pictòrics. Sembla que aquesta casa se situava en una zona amb més pendent, cosa que ha fet que es trobés més malmesa, a causa dels treballs agrícoles que han aplanat els terrenys amb la lògica destrucció d'estructures (fig. 15 i 16b).

Aquesta casa 2 va ser construïda en part sobre els fonaments d'una trama urbanística probablement d'un poblat indígena: cases construïdes en sèrie i relligades entre elles per un mur de fons compartit (Asensio, Pons, Fuertes 2007; Pons [et al.] 2010). A part d'haver aconseguit una forma més regulada amb un pati centrat i davanter, dues de les seves estances eren més importants que la resta, el sector S3 amb el vestíbul porticat i amb tasques domèstiques ben documentades i força elements de prestigi, i l'estança 10, amb elements singulars no relacionats amb cap activitat domèstica.

En els vestíbuls de les dues cases grans es portaven a terme les principals activitats domèstiques com el teixit, el filat i la molta,

i també celebraven banquets, on consumien especialment carn. Entre les espècies consumides, com les ovelles i cabres, bous i porcs, hi havia el gos, que sacrificaven en l'espai de culte. Aquests espais van ser descoberts replets de restes ceràmiques de recipients de taula i beure, i de restes culinàries d'ossos d'animals domèstics, a més de restes de gos, amb traces d'haver estat consumits com la resta dels animals (Pons, Colominas, Saña 2016).

Les cases domèstiques 8 i 10, situades al nord de la casa complexa 1, estan formades per un sol mòdul rectangular i molt allargat, en una proporció d'1/3 d'amplada/llargada, i disposades d'est a oest. L'estança, entre 40 i 45 m² respectivament, és tripartida, amb espais que es comuniquen internament, amb una entrada orientada a l'oest i que dona al carrer. El pis de l'habitació és de terra i d'una cota més baixa que el carrer. Consten d'uns mínims dispositius domèstics, fet que fa difícil documentar-les com a unitats d'habitació destinades a una família nuclear lliure. La construcció dels murs d'aquestes unitats és més irregular –de blocs més petits i poc escairats– que les construccions de les cases complexes. El mur més extrem nord d'aquestes dues cases és força més gruixut que la resta de les parets mestres, cosa que podria fer pensar que aquestes unitats formaven part de la casa 1, com a espais privats o independents del personal domèstic (Pons [et al.] 2002: 136-140; Asensio, Pons, Fuertes 2007: 111-112) (fig. 15a i 16b).

A aquesta estructura urbana –establiment agrícola especialitzat– li corresponen una sèrie de sitges obliterades situades molt a prop de les cases. La capacitat mitjana de les sitges atribuïdes en aquesta fase final de l'assentament és superior a la de tots els períodes precedents. En el Camp de Baix, excavacions antigues van documentar les sitges FS18, FS25, FS29 i FS30 (Martin 1979), i en el Camp de Dalt estan repartides en les tres zones on aquestes es concentren: sobre les ruïnes del poblat fortificat –FS373 i FS382–; en la zona 4 a l'extrem oest del Camp de Dalt destaca la fossa votiva SJ101, a més de la FS103 i la FS105; i prop de l'establiment, a l'extrem est, en la zona 20, tenim les

sitges següents: la FS153 de grans dimensions, a més de les FS130, FS138, FS114, FS144, FS156 (fig. 15b). A part d'alguns dipòsits excepcionals com ara la FS101 (Pons, Rovira 1977), la resta de sitges han estat reblertes amb un ric material de restes culinàries, runes, buidament de tallers, fogars i forns, etc., que ens han aportat molta informació sobre la vida econòmica i social de l'establiment.¹³

Estudi de l'establiment agrari

D'aquest establiment destaca el fet que, en un espai reduït, d'uns 2.100 m², s'han trobat dos tipus de cases molt contrastades: dues de grans dimensions, de 438 m² i 484 m², formades per entre vuit i nou habitacions amb pati distribuïdor, i dues més senzilles d'un sòl mòdul rectangular, de 32 m² i 45 m², amb dos o tres sectors separats amb murets. A totes les cases es portaven a terme sempre les mateixes funcions bàsiques (residència, cuina, reserva domèstica, treball, etc.); el que variava eren les condicions en què es desenvolupaven: nivell de privacitat i confort, disponibilitat d'espai, especialització per sectors, etc.; factors que, sens dubte, es relacionen amb l'estatus social i econòmic dels residents. Les cases amb pati central corresponen a residències d'elit i funcionen com una entitat autònoma, amb espais específics destinats a cadascuna de les activitats esmentades. Per contra, els residents de les cases simples sovint utilitzen les àrees comunitàries, com ara una plaça o el carrer, que feien les funcions del pati connector de les cases complexes.

La planta final de les dues cases complexes de l'establiment rural és producte de la remo-

delació d'edificis preexistents, del segle IV aC, que va assolir durant el segle III aC una estructura que s'ajusta a un patró característic força estès entre les societats mediterrànies més avançades, el de les cases de grans dimensions articulades al voltant d'un pati que sovint presenta alguna zona porticada. Atès que ens trobem en un territori adjacent a una zona d'implantació colonial grega, el referent més directe és el de l'arquitectura domèstica hel·lenística. En les cases gregues d'època clàssica és habitual l'existència d'un pati central distribuïdor a l'entrada, on un dels cantons del pati, el de la cara nord, dona pas a l'estança principal, l'espai denominat *oikos*, accessible a través d'un pòrtic amb columnes, denominat *à pastas*, sempre orientat cap al sud (Ginovès 1998; Hellmann 2006: 42 i 62).¹⁴ D'aquest tipus de casa *à pastas* tenim un paral·lel molt proper a la Ciutadella de Roses, segons la interpretació que en fa Vivó (1996), i es tracta d'un disseny amb força elements similars presents a les cases 1 i 2 del Mas Castellar de Pontós.

El treball realitzat a Lattes sobre l'organització interna de les cases demostra que la presència del pati, en si mateixa, no representa una particularitat específica. En el s. V aC s'ha constatat a Lattes un 57% de cases que responen a un model semblant al de les cases *à pastas*, formades per dues o tres habitacions que es comuniquen a través d'un espai davant allargat o corredor (Py 1996), fet que també s'estén per la regió des del s. V aC (Garcia 1994: 167-168). A Lattes mateix també s'han diferenciat un grup de cases construïdes al voltant d'un pati intern i a cel obert, datades del s. III-II aC. Algunes d'aquestes cases s'han format de cases independents en origen i per això han adqui-

13. Malgrat que no totes les sitges excavades han estat estudiades a fons, els materials que ens han proporcionat i les excavacions de l'establiment ens han donat molta informació bàsica sobre la vida social, quotidiana, artesanal i cultural, sobre l'explotació dels recursos vegetals, animals, etc. Aquests han estat publicats a Pons [et al.] 2002, especialment els capítols V i VII.

14. En les grans obres de Ginovès i Hellman, en el vol. III, l'últim de cadascun, hi ha un glossari de paraules d'origen grec, de termes arquitectònics i urbanístics, on donen la seva opinió sobre els significats, no sempre coincidents, i a vegades contradictoris o poc aclaridors. De totes maneres, ajuda a restringir l'ús excessiu en el col·lectiu arqueològic que moltes vegades ha portat a confusió.

rit una forma irregular; d'altres s'han concebut des dels seus orígens com cases amb pati (Garcia 1994; Dietler [et al.] 2008). A la regió s'han documentat molt poques cases amb pati, sobretot en indrets com Glanum, Entremont, Saint Blaise, Arles, Ensérune, sobre les quals es manté la hipòtesi que la seva gènesi és resultat de l'adopció d'un model d'origen grecoitàlic, per la repartició espacial, tan diferent de la de les cases de filiació indígena. Darrerament van sorgint altres propostes que plantegen més aviat les raons que han portat a aquest procés d'adopció, que ve d'antic, els llocs i moments on s'han produït i la significació i valor davant els ulls de la població indígena (Dietler [et al.] 2008).

Conclusions

Des del nostre punt de vista és evident que les relacions amb l'enclavament colonial d'Emporion van condicionar la naturalesa i evolució de les diferents formes arquitectòniques –quant a planificació, construcció i funcionalitat– generades per les comunitats assentades en el Mas Castellar de Pontós. Un indret que no només se situa a poca distància de la colònia, sinó que a més es tracta d'un emplaçament privilegiat per al control territorial, per a l'aprofitament del sòl i per a l'exercici de totes les activitats agropecuàries com a riquesa bàsica. D'aquesta evolució arquitectònica també cal destacar el caràcter accidentat, amb episodis de destrucció o amortització brusca documentats en l'edifici senyorial ES516 i en l'*oppidum* indígena, en un lapse molt breu de temps –tot entre el 525 i el 475/450 aC–, així com la seva reconversió final en un establiment residencial obert, amb mòduls arquitectònics complexos d'influència hel·lenística.

En tot el recorregut de les tres principals manifestacions urbanes hem vist evolucionar aspectes formals de la construcció, de la planificació i de l'organització i composició de les unitats d'habitació; trets que cal posar en relació amb canvis rellevants en relació amb l'estructura social de la comunitat establerta –sigui per adopció, influència, apropiació o

adaptació. També es dona una evolució constant en l'esfera de les activitats econòmiques subsistencials, amb dinàmiques que mostren l'especialització creixent en temes i treballs agropecuaris relacionats amb prats i cultius (amb l'abandó de l'agricultura d'artiga per la de guaret), la gestió ramadera que arriba a punts àlgids quant a producció excedentària (Piqué, Pons 2007; Colominas, Pons, Saña 2011) i la intensificació de les tasques d'emmagatzematge de productes cerealístics (Canal 2002) i probablement carnis (Colominas inèdit), enfocats al control i a la distribució d'aquests excedents tant pel territori com pel comerç mediterrani.

Pel que fa a l'estructura social, malgrat els canvis dràstics, els elements de cultura material exposats assenyalen un denominador comú al llarg de les diferents ocupacions del Mas Castellar. Es tracta de la presència continuada d'un variat ventall d'elements interpretats com a béns de prestigi vinculables a segments d'estatus social i econòmic elevat, encara que en la naturalesa d'aquests marcadors socials es poden observar variacions significatives. En darrer terme, pel que fa al rol del nucli en el territori, la nostra percepció és que en el marc d'una població indígena que pivota al voltant del centre polític d'Ullastret, el nucli del Mas Castellar de Pontós s'orienta vers un caràcter més aviat econòmic. Es tractaria d'una ocupació sempre pròxima als colons grecs d'*Emporion*, però tal vegada segons els períodes en costats diferents d'una hipotètica frontera política i administrativa. Es forma així un triangle entre colons forasters, indígenes subordinats i/o "integrats", i indígenes autònoms i/o "resistents", una realitat complexa i dinàmica, gens estranya en processos de caire colonial com el que es documenta a la protohistòria d'aquest sector del nord-est de la península Ibèrica.

Agraïments

Els autors donem les gràcies a Marcel Solé (fotografies); a Lluís Sant (treballs de topografia), a Raquel Piqué i Clàudia Echenique (antracologia); a Lúcia Colominas i Maria Saña (estudis faunístics); a Dani López (carpologia); a Cristina

Garcia-Dalmau (planimetria); a Carles Roqué (geòleg); al propietari Narcís Llaner per permetre la continuació dels treballs; als arqueòlegs Joaquín Garcia, Borja Gil, Eva Miguel, Mireia Pinto, Jordi Herms, i a tots els arqueòlegs, restauradors i estudiants (que han participat en les darreres excavacions) per tot l'ajut que ens han ofert en la realització d'aquest treball. I un agraïment especial per l'ajut econòmic i moral rebut de la Diputació de Girona (Departament d'Urbanisme), de l'AGAUR, del Museu d'Arqueologia de Catalunya, de l'Ajuntament de Pontós i de la casa de Colònies Ca n'Olivé.

Bibliografia

- AGUSTÍ FARJAS, Bibiana; PONS BRUN, Enriqueta (2016). "Un dipòsit perinatal dins la casa senyorial del s. v aC a Mas Castellar-Pontós (Alt Empordà). L'estructura ES525", *Cypselia* 20, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, p. 107-116.
- ASENSIO, David. "El poblament rural en les comunitats ibèriques del nord-est de la Península Ibèrica entre els segles VI i III aC". A: *L'habitat rural dans le sud de la France (VIe-IIIe s. av. J.-C.), actualité de la recherche. Actes de la table-ronde d'Elne (novembre 2013)*. Lattes, 2015, p. 321-337. (Documents d'Archéologie Méridionale; 36)
- ASENSIO, David [et al.]. "El complex arqueològic del jaciment ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Les campanyes 2012-2013". *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, 2014, p. 127-136.
- ASENSIO, David; MARTIN, Aurora. "La segona edat del ferro: el món ibèric". A: BUXÓ, Ramon (ed.). *Eines i feines del camp a Catalunya. L'estudi de l'agricultura a través de l'arqueologia*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 2004, p. 47-54.
- ASENSIO, David; PONS, Enriqueta. "El paisatge fortificat de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): un equilibri entre estructures constructives i excavades". *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Universitat de Lleida], núm. 21 (2011), p. 173-184.
- "Características, evolución y particularidades del poblamiento indígena en el área de colonización griega del Ampurdán. El caso de Mas Castellar de Pontós (siglos VII-III a.C.)". A: *Contactes et acculturations Méditerranée occidentale*, Hommages à Michel Bats, Actes du colloque de Hyères, 2011. 2015a, p. 219-227. (Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine; 15)
- "Manifestacions materials de prestigi i distinció social en les diferents ocupacions del Mas Castellar de Pontós (segles v-III aC.)". A: BELARTE, M.C.; GARCIA, D.; SANMARTÍ, J. (ed.). *Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons. Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell* (Calafell, 7 al 9 de març de 2013). *Arqueomediterrània* 14, Barcelona: Universitat de Barcelona - ICAC, 2015b, p. 151-163.
- ASENSIO, David; PONS, Enriqueta; FUERTES, Maribel (2007). "La darrera fase d'ocupació del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona)". A: PALAHÍ, Ll., NOLLA, J. M.; VIVÓ, D. *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 97-131. (Col·lecció Història de Girona; 41)
- ASENSIO, David [et al.]. "L'impacte de la présence coloniale grecque dans les communautés locales: l'interaction et les conflits, a Mas Castellar de Pontós". A: *Ionian in the East and West*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries 26-29 Octubre, 2015. [en premsa]
- BEA, David [et al.]. "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas". A: *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa) 2011*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2012, p. 51-70. (Documenta; 25)
- BLASCO, Mònica; RAFEL, Núria. "El taller tèxtil de Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta)". *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994* [Barcelona: Departament de Cultura; Generalitat de Catalunya] (1995), p. 37-50.

- BOUSO, Mónica; GAGO, Noèlia; PONS, Enriqueta. “Els Camps de sitges del Mas Castellar”. A: PONS, Enriqueta (dir.). Girona, 2002, p. 165-215. (*Sèrie Monogràfica*; 21)
- BOUSO, Mònica [et al.]. “La producción agrícola y la transformación de los cereales en Mas Castellar-Pontós”. *Saguntum* [València], *Pla V, extra 3* (2000), p. 115-123.
- CANAL, David. “L'exploració dels recursos vegetals: les anàlisis paleocarpològiques”. A: PONS, Enriqueta (dir.). Girona, 2002, p. 443-476. (*Sèrie Monogràfica*; 21)
- CASTANYER, Pere [et al.]. “L'assentament indígena de la primera edat del ferro”. A: AQUILUÉ, Xavier (dir.). *Intervencions Arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries, 1999, p. 103-215. (Monografies Emporitanes; 9)
- COLOMINAS, Lúcia. *Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades a la zona 32 del jaciment de Mas Castellar de Pontós (Girona). Campanyes 2014-2015*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2016. [Inèdit].
- COLOMINAS, Lúcia; PONS, Enriqueta; SAÑA, Maria (2011). “Implicacions socioeconòmiques de l'activitat ramadera al nord-est de Catalunya en època ibèrica”. A: *Economia agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, V Reunió Internacional d'Arqueologia, Calafell abril 2009. Universitat de Barcelona, p. 61-70. (Arqueo Mediterrània; 12)
- “Ritual practices and collective consumption of animal products at the Iron Age rural settlement of Mas Castellar de Pontós (Girona, Spain) (5th-2nd centuries BC)”. *Journal of Environmental Archaeology*, vol. 18, núm. 2 (2013), p. 154-164.
- CORDBEN, Anne. “The pastas house in Archaic Greek Sicily”. *Acta Hyperborea: Danish studies in classical archaeology*, núm. 6 (1995), p. 103-118.
- DE CAZANOVE, Olivier. “Un édifice de repas communautaires en Lucanie interne”. *MEFRA*, núm. 108 (1996-2), p. 901-941.
- DE CHAZELLES, Claire-Anne. “Les maisons de l'Âge du Fer en Gaule méridionale, témoins de différentes identités culturelles et reflets d'une certaine disparité sociale”. A: *Habitat et Société, XIX rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*. Antibes: Éditions APDCA, 1999, p. 481-498.
- DEDET, Bernard. “La maison de l'oppidum languedocien durant la Protohistoire”. *Gallia*, núm. 56 (1999), p. 313-355.
- DIETLER, Michael [et al.]. “Les maisons à cour des IIIe-IIe s. av.J.-C. à Lattes”. *Gallia* [París: CNRS éditions], núm. 65 (2008), p. 111-122.
- ECHENIQUE, Clàudia. *Informe de l'estudi de mostreig i anàlisi de les fustes carbonitzades de la campanya 2012 de Mas Castellar de Pontós*. [Inèdit].
- FERRER, Joan; ASENSIO, David; PONS, Enriqueta “Novetats epigràfiques ibèriques dels segles v-iv aC a Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)”. *Cypsela* [Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona], núm. 20 (2016), p. 117-139.
- FUERTES, Maribel [et al.]. “L'establiment rural”. A: PONS, Enriqueta (dir.), 2002, p. 97-163. Girona (*Sèrie Monogràfica*; 21)
- FUERTES, Maribel. [et al.]. “El poblat ibèric fortificat: l'oppidum”. A: PONS, Enriqueta (dir.). Girona, 2002, p. 59-93. (*Sèrie Monogràfica*; 21).
- GARCIA, Dominique. “Une maison à cour de plan méditerranéen de la fins de l'Age du fer à Lattes (l'illot 9 au IIe s. av.n.è.)”, *Lattara* [Lattes], núm. 7 (1994), p. 156-169.
- GARCIA, Lluís; PONS, Enriqueta. “The Archaeological Identification of Feasts and Banquets: Theoretical Notes and the Case of Mas Castellar”. A: *Guess who's coming to dinner. Feasting rituals in the prehistoric societies of Europe and the Near East*. Oxbow Books, 2014, p. 224-245.
- GARCIA DEL RIO, Joaquín [et al.]. “Un conjunt tancat de moles manufacturades de l'ibèric ple en el Mas Castellar de Pontós (Alt Em-

- pordà)". A: *Reunió Internacional, Molins i molta al Mediterrani occidental durant l'edat del ferro*, 2013. Arbeca, Lleida. [Inèdit].
- GINOUVÈS, René. *Espaces architecturaux, bâtiments et ensembles*. T. III. École Française d'Athènes / École Française de Rome, 1998.
- GONZALO, Carlos [et al.]. "Producción y almacenamiento de cereal en la zona emporitana: Mas Castellar de Pontós (Girona)". A: BUXÓ, Ramon; PONS, Enriqueta (dir.). *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 1999, p. 311-323. (Sèrie Monogràfica; 18)
- HELLMANN, M. Christine. "Habitat, urbanisme et fortifications". A: *L'architecture grecque, les manuels d'art et d'archéologie Antiques*. T. III. París: Picard, 2006.
- LÓPEZ, Daniel. *Informe del procés de rentat i tria de les mostres de sediments destinades a l'anàlisi arqueobotànica del complex arqueològic de Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà). Campanya 2011 i 2015*. [Inèdit].
- MARTIN, Aurora. "El yacimiento indígena prerromano de Mas Castellar de pontós (Girona)". A: *XV Congreso Nacional de Arqueología*, Lugo 1977. Zaragoza, 1979, p. 677-690.
- "Les cabanes enfonsades de l'Illa d'en Reixac: el poblament de la primera edat del ferro a Ullastret, Baix Empordà". *Cypsela* [Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona], núm. 12 (1988), p. 47-61.
- OSANNA, Massimo; CAPOZZOLI, Vincenzo. *Lo spazio del pottere. Nuove ricerche nell'area dell'anaktoron di Torre di Satriano*. Osanna edizione. Venosa, 2012.
- PIQUÉ, Raquel. "Informe de l'anàlisi de les fustes carbonitzades de les campanyes 2009 i 2010 de Mas Castellar de Pontós". [Inèdit, 2012].
- PIQUÉ, Raquel; PONS, Enriqueta. "Paisatge i assentament en el jaciment ibèric de Mas castellar de Pontós (Alt Empordà): l'explotació del combustible vegetal a l'Alt Empordà en el primer mil·lenni aC". A: *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*. Vol. I. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, p. 217- 232.
- PONS, Enriqueta (dir.). *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 2002. (Sèrie Monogràfica; 21)
- "El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s. VII i VI aC)". A: BELARTE, M. Carme; SANMARTÍ, Joan (ed.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell 2004. Calafell, 2006, p. 183-199. (Arqueo Mediterrània; 9).
- "L'evolució proto-urbana de Catalunya durant el període de transició a l'edat del ferro: una barreja de models autòctons i mediterranis". A: *La transició Bronze Final- 1ª edat del Ferro en els Pirineus i territoris veïns*. XX Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 2011. Puigcerdà, 2014, p.77-106.
- PONS, Enriqueta; ASENSIO, David; FUERTES, Maribel. "Casas, Sociedad y economía en el oppidum de Mas Castellar de Pontós-Empordà (425-350 aC): Poblamiento y conflicto en el entorno de la colonia griega de Emporion". A: DE CHAZELLES, Claire-Anne; SCWALLER, Myriam (coord.). *Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de Méditerranée Nord-Occidentale*. Vol. I. Lattes: Mélanges à Bernard Dedet, 2016, p. 17-43. (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne. Hors série; 7)
- PONS, Enriqueta [et al.]. "El yacimiento del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colonia focea de Emporion". A: TRÉZINY, Henri (ed.). *Greco et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*. Actes des Rencontres du programme européen Ramsés (2006-2009),

- 2010, p. 105-118. (Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine; 3)
- PONS, Enriqueta [et al.]. "El complex arqueològic ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Les campanyes d'excavació 2014-2015". A: *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles, 2016b, p. 111-120.
- PONS, Enriqueta [et al.]. "El complex arqueològic del jaciment ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). La campanya 2010-2011". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, 15 i 16 de juny. 2012, p. 107-117.
- "Un edifici singular del segle v aC trobat sota la torre de l'oppidum ibèric (Mas Castellar-Pontós, Alt Empordà)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], vol. 47 (2016a), p. 13-46.
- PONS, Enriqueta [et al.]. "Significació funcional de les sitges amortitzades de Mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica". *Cypsela* [Girona], núm. XII (1998), p. 63-79.
- PONS, Enriqueta; COLOMINAS, Lúdia; SAÑA, Maria. "Dog Sacrifice at the Protohistoric Site of Mas Castellar (Pontós, Spain)". A: MURRAY, Carry Ann (ed.). *Diversity of Sacrifice. Form and Function of Sacrificial Practices in the Ancient World and Beyond*. IEMA Proceedings. Vol. 5. Nova York: State University of New York Press, 2016, p. 191-209.
- PONS, Enriqueta [et al.]. "El establecimiento agrario de Mas castellar de Pontós (s. III-II a. C.)". A: BUXÓ, Ramon; PONS, Enriqueta (dir.). *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia a l'edat del Ferro. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'estudi de l'edat del Ferro*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 2000, p. 147-159. (Sèrie Monogràfica; 19)
- PONS, Enriqueta [et al.]. "Les sitges dels assentaments de Mas Castellar i les del Territori". A: MARTIN, Aurora; PLANA, Rosa (dir.). *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig del 2000*. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, 2001, p. 145-156. (Monografies d'Ullastret; 2)
- PONS, Enriqueta; ROVIRA, M. Carme. *El dipòsit d'ofrenes de la fossa 101 de Mas Castellar de Pontós: un estudi interdisciplinari*. Girona: Universitat de Girona, 1977. (Estudis Arqueològics; 4)
- PY, Michel. "Les maisons protohistoriques de Lattara (IVe- Ier s. av. n. è.). Approche typologique et fonctionnelle". *Lattara*, núm. 9 [1996], p. 141-258.
- SANMARTÍ, Joan. "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període Ibèric Ple (segles IV-III aC)". A: MARTIN, Aurora; PLANA, Rosa. *Territori polític i territori rural duran l'edat del ferro a la mediterrània occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, 2001, p. 23-38. (Monografies d'Ullastret; 2)
- SANTOS, Marta. "Fenicios y griegos en el extremo N. E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion". A: *Contactos en el extremo de la oikoumène. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios*. XVII Jornades de Arqueologia Fenicio-Púnica, Eivissa. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 2002, p. 87-132.
- VIVÓ, David. "Rhode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic". *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Universitat de Lleida], núm. 6 (1996), p. 81-117.